

Als God spreekt ...

Maarten Luther over theologie als grammatica

Rede

*Uitgesproken bij de viering van de negende dies natalis
van de Protestantse Theologische Universiteit*

*11 december 2015
doopsgezinde kerk, Groningen*

*prof. dr. Markus Matthias
hoogleraar Lutherana*

Magnificens mevrouw reatrix, gewaardeerde collegae (*reverendae*), beste commilitones (*optimi*), zeer geachte dames en heren!

In zijn vijftien conclusies van 1519 over de vraag of de filosofie voor de theologie nuttig of nutteloos is, poneert Luther in het begin als (tweede) stelling:

„Unter allen von den Menschen entwickelten Wissenschaften ist die Grammatik für die Theologie die allernützlichste.“

„Van alle door de mens ontwikkelde wetenschappen is de grammatica voor de theologie veruit de meest nuttige.“¹

En in de late jaren twintig, waarin de Reformatie in de Duitse protestantse landen tot stand wordt gebracht, legt Luther in het kader van de visitaties er grote nadruk op dat de kinderen in de scholen, zodra ze kunnen lezen en schrijven, steeds weer opnieuw in de grammatica onderwezen moeten worden:

„Denn kein grösser schade allen künsten mag zugefüget werden, denn wo die iugent nicht wol geübet wird ynn der Grammatica. Dis sol also die gantze wochen gehalten werden [...]“²

„Als de jeugd immers niet meer geoefend wordt in de grammatica, dan zullen alle kunsten zeer grote schade ondervinden. Door de hele week dus moet de grammatica erbij betrokken worden [...]“

---

¹ WA 6, [28. 29] (Conclusiones quindecim tractantes, An libri philosophorum sint utiles aut inutiles ad theologiam. D.M.L., [1519]) 29, 5-8: „1. Sacra theologia, etsi est doctrina divinitus inspirata, non tamen abhorret literis et vocibus tradi. 2. Inter omnes scientias humanitus inventas precipue est ad propagandam theologiam utilis grammatica.“

² WA 26, [175-194. 195-240] (Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfürstentum zu Sachsen, 1528) 236-240 (Von Schulen), 237-239 (Von dem andern hauffen) 238, 26-28. Vgl. ebd., 17-26: „Die stunde vor mittag sol *alleweg für und für* also angelegt werden, das man daran *nichts anders* denn Grammaticam lere, Erstlich Etymologiam. Darnach Syntaxin. Folgend Prosodiam. Und *stetigs*, wenn dis vollendet, sol mans *widder forn* anfahren und die Grammatica den kindern wol einbilden. Denn wo solchs nicht geschicht, ist alles lernen verloren und vergeblich. Es sollen auch die kinder solche regulas grammatic[a]e auswendig auff sagen, das sie gedrungen und getrieben werden, die Grammatica wol zu lernen. Wo auch den schulmeister solcher erbeit verdreusset, wie man viel findet, sol man die selbigen lassen lauffen und den kindern einen andern suchen, der sich dieser erbeit anneme, die kinder zu der Grammatica zuhalten.“ (Cursief: MM). - WA 60, [143-162] (Dialectica, ca. 1540) 157, 340-343: „Haec cogitanda sunt interpreti, quem oportet cognitione grammatices excellere. Item linguas calleat necesse est, si liber extat in diversis linguis. Solus enim grammaticus iudicat de propria significatione, origine, pondere verborum, item de connexionione vocum, de figuris in Theologia.“ - WA 30. II, [508-517. 517-588] (Eine Predigt, daß man Kinder zur Schulen halten solle, 1530) 579, 8-11: „Wo wolten prediger vnd Juristen vnd Ertzte her komen, wo nicht die grammatica vnd ander rede kunste fur handen weren? Aus diesem brunn, müssen sie alle her fließen [...]“

Onder Grammatica verstaat Luther de kennis van de betekenis van de woorden en hun connotaties (semantiek, etymologie), de kennis van de functie (en de [onto-]logie) van de syntaxis en de kennis van de prosodie³, dus die van accent, intonatie, lengte van de lettergrepen en (spreek-) pauzes, als retorische middelen bij het spreken.

Het is natuurlijk duidelijk dat de grammatica of in het algemeen de beheersing van de taal de basis is van alle wetenschappen. Dienovereenkomstig staat ook de grammatica aan het begin van het zogenaamde *trivium* (drie wegen), dus van de drie wetenschappen die van fundamenteel belang zijn voor de taalbeheersing, namelijk grammatica, dialectiek en retoriek. Ze worden daarom ook nu nog op de basisschool onderwezen, ook al worden deze vakken niet meer zo genoemd. Het valt echter op, met wat voor een nadruk Luther de grammatica als de belangrijkste hulp-discipline van de theologie (en de andere academische wetenschappen van die tijd) naar voren brengt. Blijkbaar kun je de grammatica geenszins gewoon als „triviaal“ afdoen.

Op basis van deze bevinding, zal ik nu wijzen op een aantal aspecten van het theologisch denken van Martin Luther, waaruit de bijzondere waardering van Luther voor de grammatica als een theologische discipline blijkt en aspecten waardoor andersom de theologie als een bijzondere vorm van grammatica begrepen wordt, namelijk als een theologisch taalboek.

Het feit dat ik het heb over het denken van Luther, maakt mijn lezing vandaag een *historische* lezing. Het feit dat ik *vandaag* daarover tot *U* spreek, gebeurt natuurlijk met de bedoeling dat ik *U* ertoe wil brengen om na te denken over het nut en de toegankelijkheid van het theologische denken van Luther voor onze tijd.

1. Gods taal - Luthers pleidooi voor een grammaticale manier van lezen van de Bijbel

(1) Waarschijnlijk behoorde tot een van de meest opwindende intellectuele ervaringen van Luther dat hij in de confrontatie met zijn tegenstanders moest vaststellen, dat deze (volgens hem) simpelweg niet op de grammatica van de Bijbelse teksten letten. Hoe kon het zijn dat ontwikkelde mannen als Johann Eck

---

³ Daarom is het belangrijk in de editie van Luther-teksten de oorspronkelijke interpunctie over te nemen, zoals dat in de nieuwe Latijn-Nederlandse uitgave van geschriften van Luther gebeurt, die in 2016 uitkomt (Uitgeverij Damon).

(1486-1543) of Erasmus van Rotterdam (1466-1536), om maar de twee belangrijkste tegenstanders van de traditionele kerk te noemen, gewoon niet zagen wat een tekst zei of juist niet zei? Bovendien ging het helemaal niet om inzicht in een speciale, „heilige“, alleen voor de herborene toegankelijke grammatica. Nee, het ging over de heel gewone grammatica (*grammatica*) van de teksten of de eigen wijze van spreken (*modus loquendi*) (pragmatiek) van de Bijbel, dus om haar uiterlijke helderheid⁴

---

⁴ Vgl. WA 18, [600-787] (De servo arbitrio, 1525) 609, 4-14.

(*claritas externa*). (Hetzelfde zou men ook van de zogenaamde dwepers⁵ of van de Zwitserse theologen in het dispuut over het heilig avondmaal⁶ kunnen zeggen.)

5

WA 18, [37-61. 62-125. 126-133. 134-214] (Wider die himmlischen Propheten, von den Bildern und Sakrament, 1525) 154,36 - 156,3: „Also wenn ich auff Deutsch woelt ym Sacrament reden und hette eyne semlen odder hostien fur myr ynn der hand, wilche doch beyde eyne ‘Die’ sind, spreche ich ‘das ist die speyse’ ond nicht ‘Die ist die speyse’, also auch von der selben semlen odder hostien spricht Christus ‘Das ist meyn leyb’ &c.. | [...] Frage du nu darnach, warumb ich nicht kan sagen, ‘Das man’ und sage doch ‘das ist der man’. [...] Also kan keyn Krieche sagen ‘das artos’ und mus doch sagen ‘das ist der artos’ also sagt er auch ‘Das ist meyn leyb, der fur euch geben wird’. [...] Du sprichst, Deyn Tuto solle deutten auff den leyb Christi und nicht auffs brod, da er spricht: Tuto odder das ist meyn leyb. Sage myr doch, lieber Peter, warauff deutet das ander tuto, das bald hernach folget? Da Lucas 22. [Luk. 22: 20], und Paulus .1. Corin. 11. [1. Kor. 11: 2] sagen vom andern teyl des Sacraments, also: Desselben gleichen (nam er) den kilch, nach dem sie zu abent gessen hatten, und sprach, Tuto odder dieser kilch ist das newe Testament ynn meynem blut &c. Hie steht das wort tuto ausgedruckt und deutet ym text auff den kilch, den er darreicht, und nicht auff das blut Christi, das do sass. Denn so lautet es auff Kriechisch: [...] | odder will das tuto hie nicht eyn ‘Das’ seyn und der kilch eyn ‘Der?’ auff das die grammatica zuhuelffe keme, weyl der geyst nicht kan.“ - 157, 19-30: „Wo aber das bleybt, so hat der heylige geyst macht auch also zu reden ‘der magd’, ‘das man’, Und es thut gar nichts zur sachen, hyndert und hilfft auch nicht, ob er sagt ‘der brod’ odder ‘das brod’. Nicht das er hie so thuee, sondern wenn er gleich so thette, das doch D. Carlstad domit nichts gewoenne. Es mus alles ettwas hoehers seyn, denn regule grammaticae sind, was den glauben soll gruenden. Denn auch Johannes ynn seym Euangelio Cap. 1 [Joh. 1: 10], da er vom liecht redet und nennet es eyn ‘Das’, bald hernach nennet ers eyn ‘Der’ und spricht ‘Die welt kand yhn nicht’, spricht nicht also ‘Die welt kand es nicht’, Das D. Carlstad gar lecherlich hyrynnen feret, nicht alleyn mit seyner Kriechen kunst, sondern auch das er aus der grammatica artickel des glaubens will setzen. Soll denn meyn glaube auff dem Donat odder Fibel stehen, so steht er werlich ubel.“ - 158, 3-13 „Wyr Deutschen haben ‘Nacht’ fur eyne ‘Die’ und sagen ‘Die nacht’. Dennoch machen wyr auch zu weylen eyn ‘das’ draus und sprechen ‘Des, ‘Es ist des nachts still und gut schlaffen’, Das meyn D. Carlstad wol hette mügen da heym bleyben mit seyner grammatica Und hette uns dafur sprueche und text aus der schrift [scil. voor de *modus loquendi*] furbracht, wie sichs gepürt, damit er hette überwunden, das seyn Tuto müste auff Christus person und nicht auffs brod sich reymen, Denn er will von uns schriftt haben, So woellen wyr widder von yhm. Wolan hui, noch frisch auff, lieber Peter, Zeygt doch nur eyn woertlin aus der schriftt, Das Tuto auff Christus person, nicht auffs brod deutte. Wenn denn? Wyr gleuben ewr grammatica nichts, der grund ist zu sandisch und ungewis.“ - 182, 26- 183, 5: „Das erst stuck dieser hochberuembten vernunfft ist, Das sie schlesust, wo ym Sacrament Christus leyb und blut were, mueste folgen, Das das brod fur uns gecreutzigt und geben were und nicht Christus selbst, weyl der text spricht ‘Das ist meyn leyb, der fur euch gegeben wird’. Wilche wort deutet fraw Hulda also, Es sey eben so viel gesagt alls: Das brod wird fur euch | geben. Item sey auch so viel alls: Meyn leyb wird nicht ehe fur euch geben, den wenn es brod worden ist &c. Wie dunckt dich umb die klugheyt? Trotz und sage nu, das dis nicht hymliche propheten seyen. Frage nu, wo sie solche grammatica geleret haben, odder aus was grund sie Christus wort so deuten, So wirstu villeicht die hymlichen stymme hoeren.“

6

WA 26, [241-260. 261-509] (Vom Abendmahl Christi. Bekenntnis, 1528) 271,20 - 272,6: „Aber euch als die unsern weiter zu unterrichten, solt yhr wissen, Das ein lauter geticht ist, wer do sagt, das dis woertlin ‘Jst’ so viel heisse als ‘deutet’, Es kan kein mensch nymer mehr beweisen an einichem ort der schriftt, Ja ich wil weiter sagen: Wenn die schwermer ynn allen sprachen, so auff erden sind, einen spruch bringen, darynnen ‘ist’ so viel gelte als ‘deutet’, so sollen sie gewonnen haben. Aber sie sollens wol lassen, Es mangelt den hoehen geistern, das sie die rede kunst grammatica, odder wie sie es nennen ‘Tropus’, so man ynn der kinder schulen leret, nicht recht ansehen. Die selbige kunst leret, wie ein knabe solle aus einem wort zwey odder drey machen, odder wie er einerley wort newen brauch und mehr deutunge geben muege. Als das ichs mit etlichen exempeln beweise. Das wort ‘blume’ nach seiner ersten und alten deutunge heist es eine rosen, lilien, violen und der gleichen, die aus der erden wechst und bluehet. Wenn ich nu Christum wolt mit eym feinen lobe preisen und sehe, wie er von der iungfrawen Maria kompt, so ein schoen kind, mag ich das wort ‘blume’ nemen und einen

Deels met verbazing, deels met minachting constateert⁷ Luther dat zijn tegenstanders blijkbaar van een „*nouwe grammatica*“ (*nouva grammatica*⁸) gebruik

---

tropum machen odder eine neue | deutunge und brauch geben und sagen: Christus ist eine blume. Hie sprechen alle grammatici odder redenmeister, Das blume sey ein new wort worden und habe eine neue deutung, Und heisse nu nicht mehr die blume auff dem felde, sondern das kind Jhesus, Und muesse nicht hie das wort 'Jst' zur deuteley werden. Denn Christus bedeutet nicht eine blume, sondern er ist eine blume, Doch ein ander blume denn die natuerliche.“ - 273, 22-24: „und heist tropus odder Metaphora ynn der grammatica, wenn man zweyerley dingen einerley namen gibt, umb des willen, das ein gleichnis ynn beiden ist.“ - 364, 17-24: „Denn ein artickel nymer mehr von vorigem odder sonderlichem dinge redet, wie ein pronomen, sondern frey dahin ynn gemein davon redet, das mans gleich so wol verstehen kan, wo man on artickel davon redet, obs gleich nicht so wol und fein lautet, Darumb ist unmuueglich nach der grammatica, das hie [Joh 6: 63] fleisch muege Christus fleisch ynn sonderheit heissen, davon er droben zuvor redet, sondern mus ynn gemein hin fleisch heissen, also das man davon auch wol on artickel kunde reden, nemlich also 'fleisch ist kein nuetze'.“ - 386, 22 - 387, 1: „Es hat sich der Ecolampad selbs betrogen ynn dem spruch Tertulliani 'Hoc est figura corporis mei', das ist 'meines leibs gestalt', Da hat er figura odder gestalt fur einen tropum angesehen, Denn es ist gut zu mercken, das Ecolampad solchen tropus nicht von yhm selbs erfunden noch aus der schriff genommen hat, weil widder schriff noch keine sprache also redet, Sondern an Tertulliani spruch hat er angelauffen und sich dran gestossen, das er ist yrre worden. Tertullianus aber macht keinen tropum da selbs, sondern gibt eine verklarung odder exposition: Wie Brod der leib Christi sey, nemlich, das es sey die gestalt, darunter der leib Christi sey, Und redet nicht von vocabulis sed de rebus, da er spricht: Hoc est figura corporis mei, Quia panis non est figura sermonis in grammatica, sed figura rei in natura, Und Tertullianus kan so toll nicht sein gewest, das er sagen wolt, Christus hette aus dem brod ein vocabulum in grammatica gemacht, wie es aus Ecolampads | meinung folgen mueste.“ - Vgl. WA 26, [555-559. 560-618] (Ein Bericht an einen guten Freund von beider Gestalt des Sakraments aufs Bischofs zu Meitzen Mandat, 1528) 577, 9-12: „Wenn du sihest, das soelche falsche luegen meueler, soelch unverstendige esel, soelche blinde verkerer sind der schriff und aller veter sprueche, dazu der kinder grammatica und logica nicht wissen, noch gemeiner vernunfft odder sprachen verstendig sind“.

⁷ WA 1, [278-280. 281-314] (Asterisci Lutheri adversus Obeliscos Eckii, 1518) 308, 2-6: „Ut Grammaticam etiam in Theologo requiram, si est error, quomodo est impudens, nedum impudentissimus? Error est res digna venia. Non enim impudenter asciscitur, sed ignoranter incurritur, Non quod magnum existimem in Grammatica errare Theologum, sed ut videas, quod magis furore quam ratione movetur.“

⁸ WA 1, [350-352. 353-374] (Disputatio Heidelbergae habita, 1518) 359, 6-8: „Quia scriptura non habet istum de mortuis loquendi modum, quod aliquid sit non mortale, quod tamen sit mortuum, Imo nec Grammatica, quae mortuum plus esse dicit quam mortale.“ - WA 2, [621-624. 625-654] (Contra malignum Iohannis Eccii iudicium super aliquot articulis a fratribus quibusdam ei suppositis Martini Lutheri defensio, 1519) 632, 34v: „An nova Eccii grammatica docendi sumus, fidem non deficientem significare potestatem regiminis?“ - 641, 15-17: „Credo te, lector, iam diu saturum esse insulsissimarum istarum naeniarum Eccii, quas vides quam sola grammatica potuisset Eccio diluere, quam ridet dici utilem ad sacram scripturam magis quam sua sordida phantasmata.“ - 649, 4-7 „Hanc Eccius (licet Gerson fortiter ei resisteret) procacem, tum promotivam haeresis, augmentativam pertinaciae, generativam singularitatis, inobedientiae et rebellionis contra summum pontificem et sacra concilia, et sic similia pulchre latinitatis ornamenta ex grammatica contempta.“ - WA 2, [655-657] 658-679 (Ad aegocerotem Emserianum M. Lutheri additio, 1519) 668, 1-6: „Sed et inter gentes, credo, in universis poetis tuis non invenias, qui fingat fuisse aliquando unum iure divino omnium totius orbis sacerdotum gentilium Monarcham: nam hanc sententiam tu intelligis et eloqueris per sacerdotes diis acceptos referri, nova quantum disco grammatica, praesertim cum tot ubique religiones etiam sibi pugnarent testibus sacris literis.“ - WA 6, [170-173. 174-195] (Condemnatio doctrinalis librorum Martini Lutheri per quosdam Magistros Nostros Lovanienses et Colonienses facta. Responsio Lutheriana ad eandem damnationem, 1520) 191, 35-37: „Quis non merito hanc philosophiam suspiciat, quam ubi per grammaticam didiceris et grammaticae loqui volueris, nova tibi et omnibus ignota fingenda est grammatica?“; vgl. 193, 26v. - WA 6, [484-496] (De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium, 1520) 500, 26-30: „Docemur ergo et hic Apostolum eo loci [1Kor 11: 23], non ad universos Corinthios scripsisse, sed ad laicos tantum,

maakten, dus van een nieuw, zelf uitgevonden grammatica, om hun theologie met de Bijbel te onderbouwen. Als Johann Eck tijdens de Disputatie van Leipzig in 1519 het primaat van de paus met Johannes 21: 15-17 beargumenteert, dan zou dat alleen kunnen functioneren met een nieuwe grammatica, waarin de zin „Als je van me houdt, weid mijn schapen“ hetzelfde betekent als „Als je van me houdt, zult gij de eerste over de hele kerk zijn.“⁹

In zijn dispuut met Erasmus van Rotterdam over de keuzevrijheid van de mens verwijt Luther de grote humanist, dat hij de eenvoudigste regels van de grammatica niet begrijpt. Hoe kan Erasmus zeggen dat de mens in zijn beslissing vrij is, als hij tegelijkertijd zegt dat de mens deze vrijheid heeft verloren. „In mijn grammatica is een verloren vrijheid geen vrijheid!“¹⁰ Evenzo impliceert in het goddelijke gebod de modus

---

ideo sacerdotibus illic nihil permisisse, sed privatos esse universo sacramento, deinde quod nova grammatica 'Accepi a domino' idem sit quod 'permissum est a domino', et 'tradidi vobis' id est 'permisi vobis'.“ - WA 10 II, [175--179. 180-222] (Contra Henricum Regem Angliae, 1522) 216, 9-18 „Secundo sic Christus sacramentum consecravit, non Apostoli, ergo non licebit Apostolis aut sacerdotibus consecrare, quia non licet aliud statuere aut facere, quam scriptura habet. Quod si miser ille Lutherus hic velit effugere et dicere: Christus mandavit Apostolis consecrare, ubi dicit 'Hoc facite', praeoccupat impropitius meus dominus Henricus, dicens hoc esse dictum de recipiendo, non de consecrando. Christe servator, quam inaudita caecitas et amentia est in istis hominibus! Si hic interrogavero: Domine Henrice, qua grammatica didicit dominatio vestra, quis vocabularius vobis dixit 'Hoc facite' id esse quod 'accipite', respondebit 'Oportet sic esse', quia nomina sunt ad placitum.“ - Vgl. [223-227. 227-262] 256, 3-10 (Duits): „Darnach kompt er auff die still messe oder Canonem unnd gibt fuer, viel dings sey itzt ym brauch, wie auch der Canon, die ynn der schrifft nicht sind. Und legt myr auff, ich habe das wort 'Quotiescunque feceritis. So offt yhr das thut &c..' nicht aus dem Euangelio (Denn darynnen stehet nur: 'Hoc facite, das thutt') Sondern aus den Canon genomen, darumb soll ich auch den gantzen Canon hallten, darynn das sacrament eyn opffer genant wirt. Du armer teuffel, wie schleyffistu deinen kopff, wie suchstu huelff, aber es hilfft dich nicht, du sollt myr die Messen lassen keyn opffer bleyden on deynen danck. Ich hab den Canon verworffen, denn er ist tzu grob vom opffer des sacraments. Aber koenig luegener sollt doch S. Paulo ßo viel ehre than haben, das er yhn fuer warhafftig hielte, das seyne wort Christi seyden und er von Christo alles empfangen habe, wie er selb sagt, darumb muessen die wort Christi 'Hoc facite, das thut' eben ßo viel gelten alß die wort Pauli [1. Kor. 11: 26] 'Quotiescunque feceritis, ßo offt yhrs thutt'. Und sie gelten auch ßo viel, wenn man die Grammatica nur ansihet, on das koenig heyntz seyn alfentzen und affenspiel treyben muß und ungleychen synn drauß saugen und liegen, das ynn S. Paulus andere wortt stehen.“

⁹ WA 2, [180-182. 183-240] (Resolutio Lutheriana super propositione sua decima tertia de potestate papae, 1519) 195,38 - 196,4: „Igitur hoc effecimus, quod ista autoritate nihil probatur nec valet ad probandum primatum: si autem aliquid facit, tunc hoc urget, non esse | Episcopum in ecclesia qui non doceat, nec docere aliquem debere nisi diligat. Hoc, inquam, et non aliud ista verba concludunt, nisi nova grammatica usus dicas: 'Si diligis me, pasce oves meas' idem sit quod 'si diligis te, esto primus super totam ecclesiam'.“ Vgl. 202, 22-24.

¹⁰ WA 18, [551-599. 600-787] (De servo arbitrio. 1525) 670, 36v: „Amisam libertatem mea grammatica vocat nullam libertatem.“ - 639, 10-12: „Grammatica enim ista sunt et figuris verborum composita, quae etiam pueri norunt. Nos vero de dogmatibus, non de grammaticis figuris agimus in hac causa.“ - 681,35 - 682,3: „Verum Diatribe nostra magis ineptiens ex illo Zachariae: Convertimini ad me, non solum indicativum infert, sed etiam conatum liberi arbitrii et gratiam conanti paratam contendit probare. Et hic aliquando tandem sui conatus meminit. Et nova grammatica Converti apud illam significat id, | quod conari, ut sit sensus: Convertimini ad me, id est: conamini converti, et convertar ad vos, id est: conabor converti ad vos, ut etiam Deo aliquando conatum tribuat, forte et ipsi gratiam paratura conanti.“ - 682, 35-37: „Ezechiel

van „moeten“ niet meteen een „kunnen“. En het formuleren van een voorwaarde („*Als jullie willen en luisteren, zullen jullie het goede van het land eten*“; Jes 1: 19¹¹) betekent niet dat aan deze voorwaarde (in beginsel) voldaan kan worden. Blijkbaar moet je helemaal opnieuw beginnen, te weten met de „triviale“ grammatica, die toen in scholastieke maar zelfs in humanistische kringen in belangrijke mate ondergewaardeerd werd.¹²

(2) Het was vooral intellectueel spannend voor Luther dat hij al snel beseftte dat de grammatica van het Hebreeuws en de wijze van spreken van de Hebreeuwse Bijbel het noodzakelijk maakte op een heel andere manier over God en mens te spreken.¹³

[Ez 18: 23] significat, quid fieri debeat, Diatribe intelligit, id fieri et factum esse, iterum nova grammatica nos doctura, quod idem sit debere et habere, idem exigi et praestari, idem postulare et reddere.“ - 687, 22-25: „Nostra grammatica istis vocabulis non qualitatem aut quantitatem virium humanarum, sed distantiam locorum significat. Supra te enim dicitur non quaedam vis voluntatis, sed locus qui supra nos est.“ - 700, 31-35: „Sic potius sentiamus, neque sequelam neque tropum in ullo loco scripturae esse admittendum, nisi id cogat circumstantia verborum evidens et absurditas rei manifestae in aliquem fidei articulum peccans; sed ubique inhaerendum est simplici puraeque et naturali significationi verborum, quam grammatica et usus loquendi habet, quem Deus creavit in hominibus.“ - 703, 28-31: „Et ut uno verbo dicam: Illuc redit licentia ista interpretandi, ut nova et inaudita grammatica omnia confundantur, ut cum deus dicit [Ex 14: 4]: Ego indurabo cor Pharaonis, mutatis personis sic accipias: Pharaon indurat sese mea lenitate.“ - 737, 22-24: „Mihi simpliciter, ut grammatica habet, dici Militiam [Hiob 7: 1] placet, ut Esaiam [Jes 40: 2] intelligas loqui de cursu et labore populi sub lege velut in stadio militantis.“ - 749, 30-34: „Ubi nunc manet opinio probabilis, quae statuit liberum arbitrium nihil boni velle posse? Sed forte venit tandem hic interpretatio comoda, ut nihil boni significet aliquid boni, inaudita plane et grammatica et dialectica, ut nihil sit id quod aliquid, quod apud dialecticos impossibile fuerit, cum sint contradictoria.“ - 774, 3-6: „Sed cogere vim mei liberi arbitrii una cum suo conatu complecti inter omnes et nullos illos, de quibus Paulus [Röm 5: 12] loquitur, nisi nova grammatica aut novus usus loquendi introducat.“

¹¹ WA 18, [551-599. 600-787] (De servo arbitrio. 1525) 680, 5--681,12; vgl. 676, 15v: „Sicut dixi, talibus dictis [Gen 4: 7] ostenditur homini quid debeat, non quid possit.“ - 677, 17-27: „Atque is est locus, unde mihi sumpta est responsio ista, Verbis legis [Dtn 30: 15-19] moneri ac erudiri hominem, quid debeat, non quid possit, id est, ut cognoscat peccatum, non ut credat sibi esse aliquam vim. Proinde quoties, Mi Erasme, mihi verba legis opponis, opponam tibi illud Pauli: Per legem cognitio peccati [Rom 3: 20], non virtus voluntatis. Congere igitur, vel ex concordantiis maioribus, omnia verba imperativa in unum casus, modo non fuerint promissionis sed exactionis et legis verba, mox dicam, semper illis significari, quid debeant, non quid possint aut faciant homines. Atque id etiam grammatici et pueri in triviis sciunt, verbis imperativi modi nihil amplius significari, quam id quod debeat fieri. Quid autem fiat vel possit fieri, verbis indicativis oportet disseri.“ - 678, 9: „Verba adducta sunt imperativa, nihil dicunt, nisi quid fieri debeat.“ - 681, 6-10: „Sed ex iis [Jer 15: 19] non sequitur, quod sua vi homo convertatur, nec hoc ipsa verba dicunt, sed dicunt simpliciter: si convertaris, quo monetur homo, quid debeat. Cognito autem eo ac viso, quod non possit, quaerat unde possit, nisi Leviathan Diatribes (id est additamentum et sequela eius) interveniat, quae dicat, alioqui frustra diceretur“. . 682, 35-37: „Ezechiel [Ez 18: 31v] significat, quid fieri debeat, Diatribe intelligit, id fieri et factum esse, iterum nova grammatica nos doctura, quod idem sit debere et habere, idem exigi et praestari, idem postulare et reddere.“ - 686, 23v: „Talem conatum non video ullis locis [Ez 18: 31v] probari, sed tantum exigi, quid fieri debeat, ut saepius iam dictum est“.

¹² Vgl. Siegfried Raeder: Grammatica Theologica. Studien zu Luthers Operationes in Psalmos, Tübingen 1977, 37-42 (BHTh, 51).

¹³ Vgl. uitvoerig ter zake Raeder (vn.12).

Daarop is Luthers grote belangstelling voor de Hebreeuwse grammatica gebaseerd, en de kennis daarvan was in het christelijke Westen van zijn tijd slechts rudimentair¹⁴ aanwezig: „Als we een echte Hebreeuwse grammatica zouden hebben, met behulp waarvan wij de Hebreeuwse manier van uitdrukken, beelden, retorische figuren en spreekwoorden zouden kunnen leren, zou het zonder twijfel veel makkelijker voor ons zijn om de Bijbel te verstaan, die anders zeer moeilijk wordt begrepen.“¹⁵

Luthers inspanning voor de juiste betekenis van de Hebreeuwse Bijbel is te zien in al zijn interpretaties en lezingen van de boeken van het Oude Testament, vooral in de tweede lezing over de Psalmen¹⁶, de interpretatie van Genesis¹⁷ en Deuteronomium¹⁸, de profeet Jesaja¹⁹ en de kleine profeten²⁰. Omdat voor Luther de

¹⁴ Johannes Reuchlin: *De rudimentis Hebraicis*, Pforzheim 1506.

¹⁵ WA 13 (*Praelectiones in prophetas minores*, 1524 –26) 9 vn 3 (Hosea 2: 15): „Achor. Mihi non est dubium, quin haec dictio proverbiali figura apud Iudaeos dicta sit in illos, qui duriter pressi erant atque miserrime vivebant. Si apud nos esset vera grammatica hebraea, ubi phrasim huius linguae, figurae, schemata, proverbia docerentur, non dubium esset bibliam nobis fore facillimam, alioqui difficillima.“

¹⁶ WA 5 (*Operationes in Psalmos*. 1519 –1521) 26,8-10 (Ps 1: 1): „Sed primo grammatica videamus, verum ea Theologica. Hebraeus numero plurali dicit 'Aschre', Beati vel beata, ut Beata viri, qui non abiit, ac si dicat, omnia bene habent viro illi, qui &c.“ - 29, 18-20 (Ps 1: 1): Haec de grammatica. Imprimis id in scripturis observandum, quam prudenter absteineat a nominibus sectarum et personarum.“ - 32, 19-24 (Ps 1: 2): „Grammatica Theologica. 'Legem domini' (ut semel scias) vide, ut ubique longissime latissimeque distinguas a legibus quorumlibet hominum totaque cura observes, ne in unum cahos utraeque confusae (ut fit per pestilentiae doctores) te miserrime perdant, dum vel ex lege dei faciunt traditionem hominum aut ex traditione hominum legem dei.“ - 83, 15-18 (Ps 3: 4): „Quodsi cui rigidior grammatica placet, quod 'Cabod' hoc loco proprie $\delta\omicron\xi\alpha\nu$ graece significet, quod latine reddi solet gloria ideoque aliud esse quam gloriationem, quae graecis $\kappa\alpha\upsilon\chi\eta\mu\alpha$ dici putatur et hebreis pher seu thipheereth“. - 199, 22-28 (Ps 6: 1): „De victoria et organo dictum est psalmo quarto. Octavae vero mysticam significationem multi exquisitissime tractaverunt, quos suo sensu abundasse permittamus et eos, qui simpliciter citra mysterium loquuntur sequamur, grammatica sive historica sententia arbitrantur, octavam fuisse organum seu citharam ogdochordam, siquidem ps. xxxij. [Ps. 33: 2.] indicat psalterium decachordum, ut sit sensus, hunc psalmum esse unum eorum, qui ad victoriam canerentur in organo“. - 229, 9v (Ps 7: 7): Esto ergo sensus, hac grammatica adiutrice: Surge domine et iram tuam ostende, ne diutius ista patiaris.“ - 320, 32-38 (Ps 9: 19): „Rursum Martyres, penitus ad sanguinem et mortem derelicti, nihil minus quam in memoria dei esse creduntur. Adeo in spiritu loquitur et fidem requirit, quae intelligat, quomodo consoletur his verbis tribulatos, passos et morientes. Quanquam observata diligentius hebraea grammatica, id quod versu praecedente dicitur 'Omnes gentes, quae obliviscuntur deum', magis eos sonet, qui impropere Martyribus illud ps. xli. 'Ubi est deus tuus?' [Ps. 42: 4.]“. - 370, 34v (Ps 12: 3): „Distinctio versus hebraei est post 'dolosa'. Quaeritur ergo, quo pertineant grammatica syntaxi 'labia dolosa'?“ - 380, 7-10 (Ps 12: 7): „Et ut ad grammatica veniamus: non est in hebraeo 'casta' proprie, sed 'munda', licet metaphorice 'castum' pro 'mundo' sepius accipiatur. Nec de munditia grammatica loqui putandus, quanquam et haec non desit eloquiis divinis“.

¹⁷ WA 42 en WA 43: 81 vindplaatsen van (vormen van) „grammatica“, „grammaticalis“ of „grammatice[s]“ of „grammaticus“.

¹⁸ WA 14, [489-496. 497-753] (*Vorlesung über das Deuteronomium*. 1523/24) 579, 3v (Dtn 3: 25): „Montem egregium', montem bonum, grammatica hebraea est pro montanis. Montem pro tota terra accipit, quia est terra montosa et fertilis.“ - 596, 21v (Dtn 4: 25): „Illa figura grammatica multos locos conciliat, i. e. magnam partem lebusaeorum.“

Heilige Schrift vooral de Hebreeuwse Bijbel was en God duidelijk voor de Hebreeuwse taal gekozen had om tot de mensen te spreken, was hij onvermoeibaar bezig - in de herzieningen van de Bijbelvertalingen en in de interpretaties van de Bijbelse boeken - rekening te houden met de Hebreeuwse wijze van spreken.²¹

Omdat elke taal niet alleen op haar eigen manier de wereld laat ervaren, maar omdat juist aan het Hebreeuws een andere (ontologische) manier van denken²² ten grondslag ligt, zag Luther zich gedwongen, voor de theologie niet het denken en de ontologie van de Griekse filosofie, maar alleen die van de Hebreeuwse Bijbel te gebruiken en toe te passen. Daaruit blijkt duidelijk dat de studie van het Hebreeuws en zijn grammatica meer is dan een middel om het origineel naar de eigen taal te vertalen. De Bijbels-Hebreeuwse wijze van spreken bepaalde voor hem ook wat en hoe hij iets theologisch kon en moest zeggen.

3) Tot slot, dankte Luther zijn reformatorische ontdekking - volgens menselijk oogpunt²³ - volledig aan het feit dat hij zich door de Bijbelse grammatica liet leiden (in plaats van door de dialectiek van begrippen).²⁴ Twee methodologische stappen

---

¹⁹ WA 25 (In Esaiam Scholia ex D. Martini Lutheri praelectionibus collecta, 1532/34) und WA 31 II (Vorlesung über Jesaias, 1527 –1530): 36 vindplaatsen van (vormen van) „grammatica“, „grammaticalis“ of „grammatice[s]“ of „grammaticus“.

²⁰ WA 13 (Praelectiones in prophetas minores, 1524 –26) 138 TK (Amos 4); vgl. 162,12. - 178,24v (Amos 4): „In occursum meum Hic iterum variant interpretes. Sententia septuaginta elegans quidem est sed grammatica ei repugnat.“ - 240 TK (Jona 4). - 361, 2v (Nahum 3): „Hoc caput facile est praeterquam quod grammatica nobis nonnihil faciat negotii.“ - 382, 13-15 (Nahum 2): „Difficile nobis videtur initium huius capitis, quia hebraismi plurimum negotii nobis faciunt, ut fere ratio grammatica nos plus moretur quam sententia prophetae.“ - 387, 27v (Nahum 3): „Facilis autem est sententia etiam huius capitis, nisi quod ratio grammatica] nos morabitur.“ - 439, 25-29 (Hab 3): „Hieronymus saepe foedissime non solum in sententia vel consilio prophetae iudicando hallucinatus est sed et in re grammatica atque adeo, ut is etiam interdum, qui vel mediocriter hebraeas literas attigit, de errore Hieronymi certissime possit statuere.“ - 477, 19v (Zeph 3). - 572, 6v (Sach 2): „Itaque etiam ratio grammatica hic convincit Christum esse verum deum et hominem.“ - 638, 1v (Sach 10): „Sententia non est intricata sed ratio grammatica nos paululum moratur estque sententia:“ - 647, 24v (Sach 11): „Atque haec est ratio grammatica, sententiam infra subiiciemus.“

²¹ Heinrich Bornkamm: Luther und das Alte Testament, Tübingen 1948; Siegfried Raeder: Das Hebräische bei Luther, untersucht bis zum Ende der ersten Psalmenvorlesung, Tübingen 1961 (BHTh, 31); Raeder (vn. 12).

²² Vgl. Raeder (vn. 12), 308.

²³ Luther beleefde zijn ontdekking als een openbaring door de Heilige Geest; zie Anm. 24; vgl. WA.TR 2, 1681, WA.TR 3, 3232C.

²⁴ WA 54, [179-187] (Praefatio Opera omnia Bd. 1, Wittenberg, 1545) 185,12 - 186,16: „ Interim eo anno iam redieram ad Psalterium denuo interpretandum, Fretus eo, quod exercitator essem, postquam Sancti Pauli Epistolas ad Romanos, ad Galatas, et eam, quae est ad Ebraeos, tractassem in Scholis, Miro certe ardore captus fueram cognoscendi Pauli in Epistola ad Romanos. Sed obstiterar hactenus, non frigidus circum praecordia sanguis, sed unicum vocabulum, quod est cap. 1. Iusticia Dei revelatur in illo. Oderam enim vocabulum istud, Iusticia Dei, quod usu et consuetudine omnium Doctorum doctus eram philosophice intelligere, de Iusticia (ut vocant) formali seu activa, qua Deus est iustus, et peccatores iniustosque punit. Ego autem, qui me, utcunque irreprehensibilis Monachus vivebam, sentirem coram Deo esse

waren daarbij cruciaal. Enerzijds, Luther begreep het begrip van de rechtvaardigheid van God in Romeinen 1: 17 pas, toen hij de betekenis van het begrip (semantiek) kon opmaken uit de zin-samenhang of de syntaxis (*connexio verborum*). Wat Gods rechtvaardigheid is, dat wordt daardoor bepaald dat ze voortkomt uit het geloof, dus vanuit een houding die vooral antwoord geeft. Anderzijds, de nieuw ontdekte semantiek bleek eigenlijk een Hebraïsme²⁵ of een Bijbels wijze van spreken te zijn (*modus loquendi biblicus*), dat wil zeggen een manier die vaak in de Schrift (het Oude Testament) gebruikt wordt als het gaat om Gods „eigenschappen“. Doordat Luther het Paulijnse concept *Iustitia Dei* (δικαιοσύνη θεοῦ) in Rom 1: 17 in de betekenis van genade, ontferming, rechtvaardiging begreep, deed hij inderdaad meer recht aan het concept van het Bijbelse *z^edaka* / צדקה dan aan het Latijn-Griekse concept van de rechterlijke onpartijdigheid.²⁶ Op die manier werd de grammatica voor hem de sleutel, waarmee hij het paradijs kon binnentreden.

(4) Het gevoelig zijn voor de Bijbelse grammatica maakt het ook mogelijk nieuwe kennis, te weten geopenbaarde kennis te verwerven, die anders voor de menselijke reden niet toegankelijk zou zijn. Daarom heeft de Heilige Geest Zijn eigen grammatica. Dat is bijvoorbeeld van toepassing op het wonder van de incarnatie (en de *communicatio idiomatum*). Luther zegt: „De grammatica vermag veel in haar rijke variatie van uitdrukkingsvormen. Maar als het onderwerp ons menselijk denken te boven gaat of volgens de grammaticale en filosofische regels niet kan begrepen worden, dan moeten wij de grammatica [t.o.v. de onderliggende ontologie] achter ons laten. De volgende conclusie past in de [menselijke] grammatica: Christus is [in de

---

peccatorem inquietissimae conscientiae, nec mea satisfactione placatum confidere possem, non amabam, imo odiebam iustum et punientem peccatores Deum, tacitaque si non blasphemia, certe ingenti murmuratione indignabar Deo, dicens: Quasi vero non satis sit, miseros peccatores et aeternaliter perditos peccato originali, omni genere calamitatis oppressos esse per legem Decalogi, nisi Deus per Euangelium dolorem dolori adderet, et etiam per Euangelium nobis iusticiam et iram suam intentaret, Furebam ita saeva et perturbata conscientia, Pulsabam tarnen importunus eo loco Paulum, ardentissime sitiens scire, quid Sanctus Paulus vellet. Donec misere Deo, meditabundus dies et noctes connexionem verborum attenderem, nempe, Iusticia Dei revelatur in illo, sicut scriptum est: Iustus ex fide vivit. Ibi iusticiam Dei coepi intelligere eam, qua iustus dono Dei vivit, nempe ex fide, et esse hanc sententiam, Revelari per Euangelium iusticiam Dei, scilicet passivam, qua nos Deus misericors iustificat per fidem, sicut scriptum est: Iustus ex fide vivit. Hic me prorsus renatum esse sensi, et apertis portis in ipsam Paradisum intrasse. Ibi continuo alia mihi facies totius Scripturae apparuit, Discurrebam deinde per Scripturas, ut habebat memoria, et colligebam etiam in aliis vocabulis Analogiam. Ut opus Dei, id est, quod operatur in nobis Deus, virtus Dei, qua nos potentes facit, Sapientia Dei, qua nos sapientes facit, Fortitudo Dei, Salus Dei, Gloria Dei. Iam quanto odio vocabulum, Iusticia Dei, oderam ante, tanto amore dulcissimum mihi vocabulum extollebam, Ita mihi iste locus Pauli fuit vere porta Paradisi.“

²⁵

²⁶

Vgl. de 248 vindplaatsen van het begrip „Hebraïsmus“ in teksten van Luther (WA) - naast andere vergelijkbare begrippen.

Vgl. Raeder (vn. 12), 305v.

incarnatie] geschapen. Christus is dus een schepsel. Maar in de theologie geldt dat helemaal niet. Hier stuiten wij op het tekort van de menselijke grammatica en moeten wij trouw zijn aan de manier van spreken [en de eigen ontologie] van de Heilige Geest. [...] In de gewone taal is het schepsel dat wat de schepper heeft gemaakt en dat wat Hij van zich zelf heeft onderscheiden of gescheiden, maar deze betekenis is niet aan de orde in de schepping van Christus. Hier is de Schepper en het schepsel een en dezelfde.²⁷

(5) Weliswaar opent de grammatica niet altijd alleen al de deur naar een theologisch begrip van de Bijbel. Daarom moet de invloed en de functie van de grammatica op de Bijbelse theologie preciezer beschreven worden. Ik noem vier aspecten:

(a) De aandacht voor de grammatica is voor Luther een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor het begrijpen van de Bijbel. Want het kan zijn dat de grammaticale betekenis door gebrek aan kennis van de taal of de donkerheid van de tekst (of de overlevering) niet duidelijk of ondubbelzinnig te bepalen is. Ja, het kan ook gebeuren dat de tekst op verschillende manieren begrepen kan worden of dat de betekenis van de tekst betrekking kan hebben op verschillende contexten. De grammatica kan in dit geval niet scheidsrechter in eigen zaak zijn.²⁸

---

²⁷ WA 39 II, 12, 3-10 (Disputationen, 1539 –1545): „Pulchre loquitur Oecolampadius, quod homo aliter hic sumitur, quam in arbore Porphyriana. Melius dixisset, esse communicationem idiomatum. Philosophus non dicit, quod Deus sit homo aut homo sit Deus et filius Dei. Nos autem dicimus, quod homo sit Deus, et testamur hoc verbo Dei sine syllogismo, sine philosophia nihil in grammatica nostra. Notate vobis hoc, quod homo est et sit aliquid extra arborem Porphyrianam, etsiamsi vere dicatur, quod Deus sit homo factus, ut hi et ego. Nam hic aliquid maius et amplius significat.“ - WA 39 II [92.93. 93-121 (Die Disputation de divinitate et humanitate Christi, 28. Februar 1540), 104, 21 - 105, 10: „Ubi cautius est loquendum, ibi maxime opus est grammatica. In theologia cautius est loquendum. Ergo Spiritus sanctus habet suam grammaticam. R. Spiritus sanctus habet suam grammaticam. Grammatica omnibus modis valet, sed quando res maior est, quam ut comprehendi possit grammaticis et philosophicis regulis, relinquenda est. In grammatica analogia | optime valet: Christus est creatus. Ergo Christus est creatura. At in theologia nihil minus valet. Quare eloquentia est restringenda et manendum est in formulis praescriptis Spiritus sancti. Non exeamus absque ulla necessitate, quia res est ineffabilis et incomprehensibilis. Creatura est in veteri lingua id, quod creator creavit et a se separavit, sed haec significatio non habet locum in creatura Christo. Ibi creator et creatura unus et idem est. Quia autem ambiguitas in vocabulo est et homines audientes hoc statim cogitant de creatura separata a creatore, ideo metuerunt eo uti, sed parce licet eo uti ut novo vocabulo, sicut aliquando Augustinus dicit summa laetitia adfectus: Nonne admirabile mysterium?“.

²⁸ In vergelijking met sommige bekeerlinge uit het Jodendom (Paulus Burgensis [1352 - 1435] en Felix von Prato [+ 1539]) is Luther hier opvallend terughoudend; zie Raeder (vn. 12), 56-59.

Luther relateert niet het belang van de grammatica, als hij op een gegeven moment zegt,²⁹ dat de Grammatica vanwege de heilige schrift een dienaar moet zijn en niet een rechteres („die grammatica soll eine dienerin und nicht Richterin sein in der heiligen schriefft.“). Want hier, ter gelegenheid van de vertaling van Johannes 3: 8 („De wind waait waarheen hij wil.“), merkt Luther op dat de verschillende talen verschillende equivocaties bezigen. (Het Duitse „Heer“ wordt voor verschillende contexten gebruikt, het Hebreeuws kent voor de verschillende contexten verschillende woorden.) Het ene woord in het Grieks, Hebreeuws en Latijn „spiritus (πνεῦμα, πνεῦμα)“ kan in het Duits op verschillende manier vertaald worden: "Wind (wind)" of „Geist (geest)“ of „Geist (spook)“ of „Heiliger Geist (Heilige Geist)“. In dit verband rechtvaardigt Luther zijn vertaling met „Wind“ uit de strekking van de tekst, zonder zijn opvatting anderen opdringen te willen; want de vertaling met „Heilige Geist“ zou op deze Bijbelplaats ook kunnen, hoewel volgens Luther deze vertaling zich minder goed in de redenering van Christus invoegt. Hier, in verband met equivocaties, is de Grammatica niet rechteres.

De verhouding van de noodzakelijke kennis van de theologische samenhang en de rol van de grammatica is moeilijk. Luther is niet bereid de aandacht voor de grammatica makkelijk te veronachtzamen als de zaak het lijkt te vereisen. Een voorbeeld is het begrip van Gen 4: 7 („Nonne, si bene egeris, erit remissio; Si vero non bene egeris, ad fores peccatum cubat?“ Luther 1545: „Jsts nicht also? Wenn du from bist / so bistu angeneme; Bistu aber nicht from / so ruget die Sünde fur der thür / Aber las du jr nicht jren willen / sondern herrsche vber sie.“) Blijkbaar is de vertaling van het Hebreeuws dubbelzinnig. Bij het bepalen van wat nu de juiste vertaling is, kan de grammatica als etymologie niet voldoende helpen, maar wij moeten weten waarover het gaat. En dat weten wij door de kennis van de theologische samenhang (die met de grammatica moet overeenkomen) en door kennis van parallel-plaatsen.³⁰ Als je in dit opzicht niet het geheel in beeld krijgt (het onderwerp en de taal), komt het tot willekeurige uitspraken.

(b) Daarom moet de betekenis van een Bijbelgedeelte ook altijd in de theologische algemene context (systematiek) ingepast kunnen worden. Opdat het Bijbelgedeelte

²⁹ WA 47, 1-231 (Auslegung des dritten und vierten Kapitels Johannis in Predigten, 1538 –1540, Die vier und zwanzigst Predigt. Den 4. tag Maij. 1538) 29, 6v.

³⁰ WA 42 (Genesisvorlesung) 194, 28v; 195,6-9: „Igitur in omni expositione primo subiectum considerari debet, hoc est, videndum est, de qua re agatur. Hoc postquam factum est, deinde verba, si ita fert grammatices ratio, ad rem ducenda sunt, et non res ad verba.“

überhaupt een juiste theologische betekenis krijgt, moet ze verbonden kunnen worden met de theologische zaak, die er aan de orde is. Bovendien moet men erop letten dat de aangevoerde betekenis niet in strijd is met de rest van het getuigenis van de Schrift; anders zou je een innerlijk tegenstrijdig woord van God krijgen. In dit geval van onverenigbaarheid, is het passend, dat als een minder duidelijk getuigenis buiten beschouwing te laten, wat niet kan worden ingepast in het algemeen getuigenis van de Schrift,.

In de theologie, kan het dus gebeuren dat men - zoals het prominent voorbeeld Augustinus laat zien - de juiste betekenis kan treffen, hoewel men niet echt begrip van de grammatica heeft, of vice versa - zoals het prominente voorbeeld Hiëronymus laat zien - dat men iets van de grammatica weet, maar geen oog heeft voor de Bijbels-theologische samenhang (*cognitio historiarum sacrarum*)³¹ of voor de analogie van het geloof (*analogia fidei*).

c) Ondanks dit inhoudelijke criterium dat schijnbaar de deur wijd openzet voor willekeur, blijft Luther erbij dat een theologische verklaring niet tegen de grammatica van de tekst staande gehouden kan worden.³²

Uitweiding

³¹ WA 25, [79-86. 87-401] (Vorlesung über Jesaia. 1527/29. In *Esaiam Scholia ... collecta*. 1532/34, Prohoemium in lectionem Esaiiae Prophetae) 87,37 - 88,6: „Ad explicationem huius Prophetae duplici cognitione opus est: Grammatica et ea quidem certa ac perfecta, quam me non habere ingenue fateor et desideratur etiam in aliis magnis Ecclesiae Doctoribus ut Augustino et aliis. Magis tamen necessaria | est altera cognitio nempe historiarum sacrarum. Hanc enim, si alterutra carendum sit, malim habere quam Grammaticam, Sicut etiam in Augustino videmus. Is quanquam Grammaticae ignarus saepe a genuino sensu aberret, tamen quia historiam diligenter sequitur et cognitam habet, manet in Analogia fidei. Diversum in Hieronymo apparet; is satis magnam linguae Hebraeae cognitionem habuit, quia tamen historiam frigidius tractat, saepe nimium provehitur extra regulam fidei.“

³² WATr 2, 439, 19-21 [Nr. 2382]: „In vertendo semper hanc regulam servo, ne pugnemus contra grammaticam; et qui hoc recte novit, agnoscit literam dare, non spiritum.“ Vgl. WA 13 (Praelectiones in prophetas minores, 1524–26) 178, 24-26 (Amos 4): „In occursum meum Hic iterum variant interpretes. Sententia septuaginta elegans quidem est sed grammatica ei repugnat.“ - WA 40. III, [1-8.9-475] (Vorlesung über die Stufenpsalmen, 1532–1533) 472,33 - 473,22 (Jes 5: 2): „Extollite manus vestras in sancto et benedicite Domino. Non invitus verterem: Levate manus pure et sancte, sed Grammatica repugnat, quanquam sententia eodem redit. Nam qui in sanctuario orat, debet pure orare, hoc est ‘puras et sanctas manus tollere’, sicut Paulus [1. Tim 2: 8] loquitur, alioqui frustra orabit.“ - WA 42 (Genesisvorlesung, 1535/38) 199, 2v: „Deinde | non repugnat grammatica, sed rem pulchre et varie illustrat.“ - 359, 28v: „Sed videtur mihi grammatica huic sententiae repugnare.“ - WA 3 (Dictata super Psalterium, 1513-1515) 30, 14-17: „Nam si dicas: Sed in lege domini voluntas eius i. e. actus voluntatis: arida et ieiuna est intelligentia, immo obscura, cum et nolle sit actus voluntatis, licet hoc repugnet grammatic[a]e.“

Een mooi voorbeeld biedt Luthers exegetische van Ps 22: 17 (Luther 1545: „Denn Hunde haben mich umgeben / Vnd der bösen Rotte hat sich vmb mich gemacht / Sie haben meine Hende vnd Füsse durchgraben.“)³³ in de *Operationes in psalmos*³⁴ van 1519-21. Het probleem zit in het woord כָּאֵרִי, dat zou volgens de Joodse interpretatie moeten worden vertaald, met „als de Leeuw [mijn handen en voeten (belegerde)]“.

Luther heeft in de Septuagint en de Vulgaat de vertaling gevonden: „ze hebben doorboord“. In de Hebreeuwse tekst had dan moeten staan: כָּאֵרִי of eigenlijk כָּרִי. Beide vormen van כָּרִי zijn mogelijk. Luther geeft toe dat men de interpretatie opgeëist door de Joden uit de grammatica niet kan weerleggen, vooral omdat de klinker tekenen (punctuatie) als een latere toevoeging niet als een criterium kunnen worden beschouwd.³⁵ Hij erkent ook dat de zeldzame spelling כָּאֵרִי voor „als een leeuw“ in plaats van כָּאֵרִיָּה (zoals in Ps 7: 3; 10: 9; 22: 14) geen bewijs van het tegendeel is, omdat de Christenen deze spelling in Jes 38: 13 aanvaardden. De juistheid (of mogelijkheid) van een „Lesart“ zal dus op basis van de inhoud moeten worden vastgesteld.

Dit wordt op twee manieren gedaan. Aan de ene kant heeft de lezing „als de leeuw“ geen zin voor Luther. Waarom zou een leeuw mijn handen en voeten belegeren? Immers - in de context van de Bijbel! - kan aan een leeuw alleen een verscheurd mond, gebrul en het overvallen worden geschreven? Aan de andere kant, Luther twijfelt er niet dat deze tekst uit de Bijbel kan of moet worden gelezen als heenwijzing naar Christus. Want Christus is de enige persoon die in de context van de Bijbel genoemd wordt als iemand, wiens handen en voeten doorboord worden. Het is des te belangrijker om deze mogelijkheid op filologische manier te bevestigen. Zonder

³³ Op die manier ook Lutherbijbel 1985; NBG 1979: „Want honden hebben mij omringd, een bende boosdoeners heeft mij omsingeld, die mijn handen en voeten doorboren.“

³⁴ WA 5 (*Operationes in Psalmos*, 1519-1521) 632, 15 - 635, 37; ter zake vgl. Raeder (vn. 12), 51-59; tegen Beutel (vn. 42), 199, is te benadrukken, dat niet „das Wort *im Konfliktfall* zurücktreten muß und das sachlich Wahre stets gegenüber dem grammatisch Richtigen den Vorrang hat“, maar slechts bij meerduidigheid van de grammatica (Cursief: MM).

³⁵ WA 5, 632,39 - 633,14: „Iudaei pertinaciter hic legendum contendunt non ‘foderunt’, sed ‘sicut leo’, causati, quod verbum ‘foderunt’ hebraice scribatur per caph et res et he sine | aleph, cum hoc loco aleph ponatur inter caph et res et legatur ‘Caari’, non ‘caru’. ‘Caari’ autem significat ‘sicut leo’, ‘Caru’ ‘foderunt’. Ad haec affirmant vocabulum ‘Caari’ non nisi bis in tota Biblia reperiri, hoc psalmo et Isaiae 38. [Jes. 38: 13.], ubi dicitur ‘Sicut leo sic contrivit omnia ossa’. In caeteris omnibus locis dicitur ‘Carie’, non ‘Caari’, ut ps. 7. [Ps. 7: 3] ‘Ne quando rapiat Carie animam meam’. Et 10. [Ps. 10: 9.] ‘Insidiatur in abscondito Carie’, idest sicut leo. Et hoc psalmo versu superiore [Ps. 22: 14] ‘Carie rapiens et rugiens’. Nec video, quo modo possint per grammaticam cogi, ‘Caari’ hoc loco pro ‘foderunt’ accipere, quando eandem dictionem Isaiae 38. [Jes. 38: 13] ipsi nos cogunt pro ‘sicut leo’ accipere. Certe species ab eorum parte stat fortis, pro nobis nulla, quantum ad grammaticam attinet. Et durum est dicere, omnes libros eorum esse hoc loco depravatos. Nam quod punctis aliter variatis legi potest ‘Caari’ et ‘Caaru’ non satisfacit, cum punctis non esse credendum satis constet, ut quae sunt recens inventum.“

willekeurig in de tekst in te grijpen kan Luther כארי ook als participium van כרה lezen, namelijk in de *status constructus (regiminis)*. In feite zou daar dan eigenlijk moeten staan כורי; Luther maar kam met een verwijzing naar een parallelle observatie in Jes 9: 6 vertellen dat het Wav, dat hier geen radicaal is, maar slechts een plaatshouder voor een vocaal, kan vervangen worden door een Aleph. De reden zou kunnen zijn om aandacht voor de speciale nieuwe zaak te wekken of om op deze manier op de vertaling van „hebben doorboord“ te wijzen omdat de in principe ook mogelijk lezing „als een leeuw“ onzinnig is. Want zelfs כרו is op zich meerduidig en zou kunnen betekenen „kopen“ of „toe bereiden“.³⁶ Ook hier pleit Luther dus voor zijn interpretatie met filologische redenen zoals die in zijn tijd aanvaard werden.³⁷

Omdat de grammatica op deze plaats niet eenduidig is en verschillende interpretaties mogelijk maakt, moet de grammatica hier voor de theologie wijken.³⁸ Cruciaal blijft voor Luther, dat de (meerduidige) grammatica niet in strijd is met de gekozen interpretatie.³⁹

---

³⁶ WA 5, 634, 28-40: „Iam si sola pertinacia repugnat, nihil profuisset, si etiam verbum ‘Caari’ suis propriis literis et punctis posuisset. Cum enim Caari sit ambiguum in hebraeo ad emendi, parandi, fodiendi significationem, quis pertinaces eo cogere potuisset, ut fodiendi potius quam parandi et emendi significationem admitterent? immo qui re gesta non moventur et literis inhaerent, maiori tunc specie significationem fodiendi declinassent, cum minus intolerabile sit, manus et pedes disponi et emi, sicut manus laborare, capi et invenire dicuntur. Si ergo tunc accessuri erant, si Caari positum esset, contempta aequivocatione propter evidentiam rei gestae, et modo accederent, eandem rei gestae veritatem unico elemento Aleph facile praeferentes. Verum ut in litera Aleph pertinaciam suam tuerentur, ita tunc in aequivocatione tutati fuissent. Et quam veritatem etiam manifestissimam pertinacia non contemnit et eludit?“

³⁷ WA 5, 634, 20-26: „Iam cum in omnibus talibus nominibus soleat post primam literam verbi sui originalis addi Vaff vel punctum holem, quo a verbo differat et derivetur, Quis scit, an propheta usus licentia sua pro Vaff posuerit aleph, ob insignem rei novae eventum? Legimus enim, et Isaiam capit. 9. eadem licentia usum mem finale in medio dictionis Lemarbe contra totius linguae et grammaticae morem posuisse, aequae ob insigne regni Christi mysterium, quod clausum et sterile in rebus istis, tamen multiplicatur et aperitur in totum orbem.“ Vgl. 634, 40-635, 6: „Quid autem si propheta dedita opera Aleph interposuit, | ut aequivocationis elusionem ex ea parte praeveniret et per absurditatem ex altera parte occurreret, ne Caari idest sicut leo dicere auderent, et tamen velut insigni monitorio literae aleph eos ab aequivocatione revocaret et sic in medio conclusos teneret, ut sensum germanum cum re gesta congruentem effugere non possent? et tamen id, quod contra pertinaciam factum est, pertinacia pro se tuenda pervertit.“

³⁸ WA 5, 634, 14-20: „Sola ergo superest grammatica, quam decet Theologiae cedere, cum non res verbis, sed verba rebus subiecta sint et cedant, et vox merito sensum sequatur et litera spiritum. Primum sine punctis legi potest ‘Caare’ pro ‘caarim’, idest fodientes pro foderunt, ut sit nomen pluralis numeri, quod in statu regiminis abiicit mem finale, et mutat i vocalem in e, ut habet usus hebraeae linguae. Tunc nihil mutato sensu legetur: Consilium malignantium obsedit me, fodientes vel fodientium manus meas et pedes meos.“

³⁹ WA 5, 635, 16-22: „Nos autem praeter hoc, quod grammatica nobis non resistit, immo patrocinator, praesertim syntactica, et sensum et rem gestam habemus aptissime et amicissime conspirantes. Illi contra solam grammaticam eamque et rigidissimam et orthographicam solum, nec hanc nisi incertam, unico totius exemplo Bibliae duntaxat

(d) Benadrukt moet tenslotte worden dat voor Luther - ondanks de verwijzing naar de kennis van de heilige verhalen (*cognitio historiarum sacrarum*) - het grammaticale inzicht (of de *sensus literalis*) niet identiek is met een historische interpretatie. Het grammaticale begrip heeft alleen betrekking op de tekst als zodanig, niet op de historische bedoeling van de auteur die de tekst in een bepaalde tijd en onder bepaalde omstandigheden heeft geschreven, omstandigheden die bij de vaststelling van de historische bedoeling van de betreffende auteur zouden moeten worden meegewogen.

Als een eerst resultaat kunnen we constateren: Luther heeft een groot vertrouwen in de concrete (Bijbelse) taal als een pad naar de kennis van de (theologische) waarheid. Het vertrouwen is gebaseerd op het feit dat de grammaticaal geordende taal zelf een geschenk van God⁴⁰ is, die van deze menselijke taal gebruik maakt om met de mensen te communiceren.

Ja, de taal is voor Luther het enige (reguliere), betrouwbare pad naar God toe, omdat alleen de Bijbel als de plaats van Gods openbaring aannemelijk is. Het *sola scriptura* van de hervormers is niet alleen een theologisch principe waarnaar men met trots kan verwijzen, om de waarheid van de eigen positie te bevestigen, maar het betekende ook en vooral dat er maar een weg resteerde om überhaupt God ergens te ontmoeten. Daarom kan theologie alleen Bijbelse theologie zijn en ze moet zich in haar eigen grammatica aanpassen aan de Bijbelse grammatica, haar begrippen en taalvormen. Het is daarom niet verbazingwekkend, dat Luther jaar na jaar de Bijbel grammaticaal-theologisch uitlegde, bij voorkeur de boeken van het Oude Testament⁴¹, maar nooit een systematisch leerboek, een dogmatiek, geschreven heeft.

---

patrocinante, cum nulla rei gestae, immo contrario argumento, deinde importunissimo et absurdissimo sensu, nulla denique syntaxeos constantia.“

⁴⁰ WA 18, [37-61. 62-125. 126-133. 134-214] (Wider die Himmlischen Propheten, 1525) 156, 4v: „denn das die art der sprachen so gibt und haben will, wie sie Gott geschaffen hat.“

⁴¹ Van de 32 jaar waarin hij lezingen gaf, heeft hij drie tot vier jaar aan het Nieuwe Testament gewijd, de rest aan het Oude Testament of de „schrift“.

2. Gods openbaring - Luthers begrip van het Woord van God

Als met de grammaticale structuur van de taal van de Bijbel meteen ook de erin meegedeelde inhoud duidelijk wordt, omdat Gods Woord én de dingen schept én de mensen de erbij passend taal geeft, dan kan men - als het ware op een meta-niveau - vragen hoe men dan het proces „grammaticaal“ moet omschrijven, dat God zich aan de mens door de Bijbel openbaart.

Uitweiding

De meeste mensen hebben een stevig antwoord op een vraag die eigenlijk grammaticaal gezien een onzinnige vraag is. Dat is de vraag: „Bestaat God?“ Waarom is deze vraag onzinnig? Nog afgezien van de metafysische vraag of men het „zijn“ aan God, die, per definitie, de oorsprong van het zijn is, kan toeschrijven en afgezien van de logische vraag, op welke wijze God attributen toegekend kunnen worden, die zijn afgeleid van onze perceptie van de werkelijkheid, is de vraag al grammaticaal onzinnig.

Laten wij er nu eens van uitgaan dat bij deze vraag het woord God Zijn uniciteit impliceert, dan staat de term God in deze zin de facto voor een individu of een naam. Omdat echter in ieder geval voor degene, die deze vraag ontkennend beantwoordt, God onbekend is - Hij bestaat voor hem immers niet -, vraagt hij met deze vraag of dat bestaat, wat hij niet kent. De vraag zou dus ook kunnen luiden: „Bestaat ‘weet ik veel’?“ Ik denk dat het duidelijk is, dat deze vraag onzinnig is (zie Psalm 53: 2 en Anselmus van Canterbury: Proslogion [1077/78]). Ik wil hier geen verhandeling houden om het atheïsme belachelijk te maken, maar ik wil alleen maar aantonen dat de helaas heel vaak onderschatte grammatica - ook theologisch - van het grootste belang is voor onze manier om kennis op te doen. Of, omgekeerd, dat we ons in de theologie moeten bezinnen op de vraag van welke grammatica we gebruik maken en in hoeverre onze bevindingen afhankelijk zijn van de juist door ons gebruikte grammatica. In ons voorbeeld: Hoe zeer de vraag zich ook aan ons opdringt of God wel of niet bestaat, wij moeten benadrukken dat het niet mogelijk is de vraag op deze manier te stellen.

Als wij namelijk zelf niet kunnen weten wie God is, of in welke vorm een dergelijk wezen bestaat, dan zijn we afhankelijk van Gods openbaring, dus van de manier hoe God zichzelf mededeelt. In de christelijke theologie, is men het alom erover eens dat we misschien sporen van Gods activiteit in de natuur of geschiedenis kunnen zien, maar dat Gods echte openbaring gebeurt in het Woord, zoals wij het aantreffen in de Bijbel.⁴² De vraag is alleen hoe Gods Woord mij in de Bijbel tegemoet komt?

2.1 De Heilige Schrift als testament: *Sola scriptura*

Men kan zich Gods openbaring in de Bijbel zo voorstellen dat we in de Bijbel met teksten te maken hebben waarin is vastgelegd wat we zouden moeten weten en geloven van Gods natuur en wat wij zouden moeten en kunnen doen volgens Zijn wil. Een model zou dan kunnen zijn dat God in het verleden zich aan mensen geopenbaard heeft die toen Zijn woord opgeschreven hebben en het als testament in de Bijbel vastgelegd hebben. Op die manier verwerven wij kennis van God en van de mens.

Hoe wij ons de mededeling van de openbaring van God aan de schrijvers van de Bijbelse teksten moeten voorstellen is dan vooreerst niet zo belangrijk. Men kan verschillende modellen van inspiratie bezigen, van verbale inspiratie tot de stelling van het accommoderen, de “Akkommoditätsthese”, ja zelfs de ethische variant van een „ervaring met God“ zou hier nog genoemd kunnen worden.

Karakteristiek lijkt mij voor deze opvatting een ander punt. Dit begrip van de openbaring is een volledig historische begrip. Gods Woord is (toen) uitgesproken en is nu in de Schrift beschikbaar. Om het te begrijpen moeten we uit de teksten halen wat er toen mee bedoeld was. Dat gebeurt dan niet anders dan in de juridische hermeneutiek waarin de wetsteksten te interpreteren zijn in de geest van de wetgever en vervolgens toegepast moeten worden op de concrete (eventueel volledig nieuwe) situaties van nú.

In de theologische hermeneutiek hebben we dan eerst (a) een historische benadering nodig: We moeten het serieus nemen dat het Woord van God in het verleden, in tijd en ruimte, werd gesproken. Dan moet men deze historische context meenemen bij de interpretatie: Wie zei wat in welke situatie tegen wie? In dit opzicht

---

⁴² Vgl. Albrecht Beutel: In dem Anfang war das Wort. Studien zu Luthers Sprachverständnis, Tübingen 1991 (2006), 89v (HUTh, 27).

maakt het in beginsel weinig verschil of ik deze vraag benader vanuit een moderne, historisch-kritische exegese of vanuit een orthodox-historische exegese. Wij moeten er altijd naar streven om de intentie of de begripshorizon van degene te achterhalen die deze tekst toentertijd heeft opgeschreven of die toen liet opschrijven. En juist op basis van of vanwege dezelfde historische benadering kan er conflict ontstaan tussen een historisch-kritische en een orthodoxe opvatting en interpretatie van de Bijbel.

Het woord kwam op een bepaald moment in de geschiedenis en is daarom in zijn bedoeling in eerste instantie uit deze periode te begrijpen. Men zou zich moeten afvragen, bijvoorbeeld, wat was de context van Paulus, toen hij over het nieuwe verbond „door het geloof alleen“ sprak. Verder moet men aan de geschiedenis en aan de openbaring van God aan Israël een geheel eigen plaats toekennen, omdat deze voorafgaat aan de latere christelijke kerk. Het zogenaamde Oude Testament is in de eerste plaats en eigenlijk de Tenach van Israël en als gevolg van een (legitieme en als heilsgeschiedenis te verklaren) adaptie door de kerk, tot een christelijk boek uitgroeid.

In een volgende stap (b) is een overdracht van het historische begrip naar onze tijd toe vereist. De taak van de interpreter bestaat naast een zorgvuldige historische exegese erin, het bedoelde (betekenis, de boodschap) naar de huidige tijd over te brengen, te vertalen, bijvoorbeeld door vergelijking van de contexten en door het toepassen van het „tijdloze“ op onze eigen context. In elk geval kunnen we van een soort *doctrina* als kern praten of van een vergelijkingspunt van teksten (*tertium comparationis*), die wordt doorgegeven via de Schrift en steeds weer opnieuw wordt vastgesteld en die ons via de historische afstand verbindt met de geslachten voor ons. Op die manier zou je het zogenaamde principe van *sola scriptura* serieus nemen.

De enige vraag is: Spreekt God hier eigenlijk - of heeft Hij gesproken? Hebben we te maken met een sprekende God of met een God, over wie we op basis van historische documenten kunnen praten, doordat wij zijn aard en zijn wil tegenover ons uit de bronnen beschrijven?

De grammatica, waarvan wij hier uitgaan, is de grammatica van het humanisme: *Ad Fontes*. Terug naar de bronnen van wijsheid, naar kennis van God en de wereld,

terug naar de kennis die ons brengt in een positie (*in bonam partem*) om de wereld beter te maken⁴³ of (*in malam partem*) in geval van misbruik, de wereld met onze kennis te beheersen. De grammatica, waarvan wij hier uitgaan, is de grammatica van de exegeet als het eigenlijke handelende onderwerp. De exegeet houdt zich bezig met kennis, actualiseert kennis, gebruikt die kennis voor zichzelf en zijn omstandigheden en gedraagt zich dienovereenkomstig.

2.2 De Heilige Schrift als Spreken van God: *Solo Verbo*

Een van de meest dringende problemen van Maarten Luther was de vraag hoe hij in de irrationeel uitgegroeide wereld van de late middeleeuwen zeker kon zijn van Gods genadige aandacht voor de mensen, immers dat vormde de kern van de christelijke boodschap. Hoe komen we ertoe om met Paulus God te belijden als onze Verlosser als hij schrijft: Als God voor ons is, wie kan dan tegen ons zijn (Rom 8: 31). De logica van de zin is, denk ik, helder. Niet inzichtelijk echter is de hypothetische voorwaarde: Is God voor ons?

Luther heeft in een ons onbekend gebleven exemplaar van een Bijbel, een boek of een stamboek naar aanleiding hiervan het volgende woord⁴⁴ geschreven:⁴⁵

*Si deus pro nobis, Quis contra nos?*⁴⁶

Wenn wir das *Pronomen, Nos, vnd Nobis* wol kundtenn *decliniren* vnd verstehen, So würden wir das *Nomen deus*, auch wol *coniugirn*, vnd aus dem, *Nomen*, ein *verbum* machen, das hies, *deus dixit, Et dictus est* da wuerde die *Prepositio, Contra*, zu allen schanden werden, vnd endlich Ein *infra nos* draus werden, wie es doch geschehen wird vnd mus. Amen.

⁴³ Van zichzelf zei Melanchthon dat hij theologie slechts beoefende om het leven te verbeteren („Ego mihi ita conscius sum non aliam ob causam unquam θεολογηκέναι, nisi ut vitam emendarem“); zie: Melanchthon an Joachim Camerarius, 22. Januar 1525, in: Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Gesamtausgabe. Hg. von Heinz Scheible, Band T2, Stuttgart-Bad Cannstatt 1995, Nr. 371 (S. [239-241] 240, Z. 22v).

⁴⁴ Net als andere boek-kanttekeningen, werden ook deze later getranscribeerd en verzameld door Georg Rörer, vergelijkbaar met de verschillende tradities van de beroemde tafel-gesprekken. -In aanvulling op deze nu bewerkte teksten waren er nog steeds 'apocriefe' woorden van Luther die dus niet in de Canon van teksten van Luther zijn opgenomen. Een goed voorbeeld is de beroemde Word van de appelboom; zie: Martin Schloemann: Luthers Apfelbäumchen? Ein Kapitel deutscher Mentalitätsgeschichte seit dem Zweiten Weltkrieg, Göttingen 1994; vgl. ook Theodor Mahlmann: Zur Geschichte der Formel „Articulus stantis et cadentis ecclesiae“. In: Lutherische Theologie und Kirche 17, 1993, 187-194.

⁴⁵ WA 48, 203-205, Nr. 273.

⁴⁶ Röm 8: 31.

ML d .1542·

Als God vóór ons is, wie zal tegen ons zijn?

Als wij het voornaamwoord [*pronomen*], *Nos* [wij, ons] en *Nobis* [aan ons] goed konden verbuigen [buigen (*declinare*)] en begrijpen, dan zouden wij het naamwoord [*nomen*] *deus* [God] ook goed verbuigen [(met de tekst) vervoegen, (*conjugare*)], en wij zouden van het naamwoord een werkwoord van maken, dat zou dan zijn: *deus dixit* [God sprak; God zei], *Et dictus est* [En Hij is gesproken]. Daar zou het voorzetsel [*prepositio*], *Contra* [tegen], alle oneer verkrijgen, en uiteindelijk zou ervan een *infra nos* [beneden van ons] worden. Zo zal en moet het gebeuren. Amen.

ML d .1542⁴⁷

Wat Luther hier doet is niets minder dan een juiste grammatica van de theologie en de Bijbel te ontwerpen, die naar mijn mening niet meer de humanistische-historische grammatica is.

Het resultaat van deze nieuwe theologische grammatica zou in feite de christelijke vrijheid zijn: niet alleen niemand tegen ons te hebben, maar alles onder ons. Natuurlijk krijgt niet het *Contra* alle oneer, maar de krachten, die tegen ons zijn, dus alles wat ons van onze relatie met God zou kunnen afbrengen. We zouden de machten van deze wereld niet meer moeten vrezen, maar we zouden ze onder ons hebben (zie Psalm 110: 1; Handelingen 2: 35 enz.). Wij zouden dus ook vrij van hen zijn. Dat is het doel van de verlossing, bevestigd door de dubbele modaliteit: Futurum indicatief en Noodzakelijkheid, waarmee God zijn beloftes zal vervullen.

Voorwaarde echter om dit doel te bereiken is in de eerste plaats de hypothetische conclusie: „Als wij het voornaamwoord [*pronomen*], *Nos* [wij, ons] en *Nobis* [aan ons] goed konden verbuigen [buigen (*declinare*)] en begrijpen, dan zouden wij het naamwoord [*nomen*] *deus* [God] ook goed verbuigen [(met de tekst) vervoegen, (*conjugare*)], en wij zouden van het naamwoord een werkwoord van maken, dat zou dan zijn: *deus dixit* [God sprak; God zei], *Et dictus est* [En Hij is gesproken].“ Deze zin klinkt mysterieuzer dan hij is. Het gaat kennelijk om de grammatica van de relatie

⁴⁷

Vgl. voor een interpretatie: Johannes von Lüpke: Theologie als »Grammatik zur Sprache der heiligen Schrift«. Eine Studie zu Luthers Theologieverständnis, NZSTh 34 (1992), 227-250.

tussen God en mens. De hypothetische voorwaarde moet blijkbaar metonymisch worden begrepen, aangegeven door het begrip „juist“. Aangezien wij „*nos*“ kunnen verbuigen (*nos, nostri, nobis, nos, nobis*) kan met „declineren“ alleen een ander (juist) *verbuigen* worden bedoeld, namelijk de letterlijke vertaling van *declinare*:⁴⁸ buigen, dus de houding van nederigheid. In de theologische grammatica zou dit betekenen dat we dan alleen voorkomen in de verbogen naamval van de datief en de accusatief als directe of indirecte onderwerpen, te weten van Gods handelen. De nominatief „wij“ als begrip voor de mens als handelend onderwerp is in het kader van de openbaring niet van toepassing - zelfs niet als interpreet die zichzelf de teksten of woorden van God eigen maakt. Maar ook de betekenis van „voor ons“ is te overwegen (*dativus commodi*). Is God voor en met ons opdat wij verder kunnen? Of is God voor ons doordat Hij zich meedeelt?

Meer verrassend is dan de volgende zin. Over God zouden we dan totaal anders en correcter moeten spreken dan tot nu toe. We zouden moeten breken met grammaticale gewoonten van het denken. „God“ zou voor ons niet langer een naamwoord zijn dat als handelend onderwerp kan functioneren, maar een werkwoord. God zou niet beschouwd moeten worden als een Wezen, maar Hij zal ons tegemoet komen in de bijzonder vorm van Zijn handelen, te weten in Zijn spreken. De inhoud van de theologie zou niet „God“ of het getuigenis van hem of zijn testament zijn, maar Gods spreken, en wel in de dualiteit van „*Deus dixit Et Dictus est.*“ God sprak en Hij (!) is gesproken. Ja, dat zou eigenlijk geen inhoud meer zijn, maar de theologie zou slechts de taak hebben, juist door haar nieuwe grammatica dienstbaar te zijn aan het „*Dixit Deus. Et Dictus est.*“. Dan zou Rom 8: 31 luiden: Als God ons aanspreekt dan zullen wij niets meer moeten vrezen.

De vormen van het perfect moeten ons niet verleiden om te spreken van een verleden tijd. Het „*Deus dixit*“ verwijst naar het absolute begin, het begin van het zijn uit het niets door het „*Deus dixit*“ van het scheppingsverhaal. „En God zeide: Er zij licht; en er was licht.“ (Gen 1: 3). En toch is in dit „*dixit*“ al de hele schepping (en geschiedenis) opgenomen.⁴⁹ Want dit „*dixit*“ duurt voort als eeuwig woord van de

---

⁴⁸ Vgl. WA 30 II, [237-267. 268-356] (Vermahnung an die Geistlichen, versammelt auf dem Reichstag zu Augsburg, Anno 1530) 314, 14-17: „Denn solt man das verbum Deponatur per omnes persoñas decliniern vnd Coniugirn, wo wolt, Bapst. Cardinel, Bisschoff vnd Tumherrn bleiben?, Es wurde gewis ein verbum Impersonale draus werden, das kein Person behalten wurde“).

⁴⁹ WA 42 (Gensisvorlesung, 1535/38) 57,34 - 48,2.

schepping, zolang de schepping bestaat (*creatio continua*⁵⁰).⁵¹ De schepping bestaat immers alleen door dit „dixit“, het goddelijke Woord. Dat geeft niet slechts een naam aan een bepaalde werkelijkheid, maar de werkelijkheid ontstaat allereerst door het Woord. Gods woorden zijn niet alleen woorden, maar tegelijkertijd ook dingen.⁵² Zijn spreken is ook doen. Een inzicht trouwens dat Luther heeft gekregen vanuit de *modus loquendi*⁵³ van het Oude Testament. Als God spreekt dan scheidt Hij en de schepping wordt in stand gehouden door Gods voortdurend spreken. Daarom zou ook als het ware op de schepping Gods spreken beluisterd moeten en kunnen worden (weliswaar in het licht van het authentieke Woord, Christus).

Dienovereenkomstig betekent dicere of eigenlijk het Hebreeuwse *dabar* (דבר) in tegenstelling tot *loqui* en *vocari* (amar, אמר) altijd een spreken van God, dat tegelijkertijd een vervullen, een doen is.⁵⁴ Dit bedoelt Luther blijkbaar (Bijbels) in een dubbele betekenis: Alle dingen ontvangen hun essentie en existentie door het Woord van God of als het woord van God. Ze hebben hun basis in hem alleen, niet in een of andere materie zoals de natuurfilosofie⁵⁵ beweert. Tegelijkertijd zijn ze ook het

⁵⁰ Beutel (vn. 42), 108.

⁵¹ Vgl. Beutel (vn. 42), § 5, 3 (S. 99-112).

⁵² WA 42 (Gensisvorlesung, 1535/38, 1544) 37, 1-9: „Pertinet igitur hoc quoque ad dignitatem huius libri, qui tam varie Dei potentiam nobis ostendit, qua omnia creavit super omnem rationem et intellectum. Quis enim cogitet ex aqua produci posse naturam, quae aquam ferre plane non possit? Solum Verbum dicit Deus et statim ex aqua producuntur volucres. Verbum igitur si sonet, omnia possibile sunt, ut ex aqua fiant vel pisces vel volucres. Quaelibet igitur avis, piscis quilibet sunt nihil nisi nomina divinae Grammaticae, per quam grammaticam, quae sunt impossibilia, fiunt facillima, et quae plane sunt pugnancia, fiunt simillima, et econtra.“ - 17, 15-30: „Sed monendum hic etiam illud est: Illa verba ‘Fiat lux’ Dei, non Mosi verba esse, hoc est, esse res. Deus enim vocat ea, quae non sunt, ut sint, et loquitur non grammatica vocabula, sed veras et subsistentes res, Ut quod apud nos vox sonat, id apud Deum res est. Sic Sol, Luna, Coelum, terra, Petrus, Paulus, Ego, tu, etc. sumus vocabula Dei, Imo una syllaba vel litera comparatione totius creaturae. Nos etiam loquimur, sed tantum grammaticae, hoc est, iam creatis rebus tribuimus appellationes. Sed Grammatica divina est alia, nempe ut, cum dicit: Sol splende, statim adsit sol et splendeat. Sic verba Dei res sunt, non nuda vocabula. Atque hic fecerunt discrimen verbi increati a verbo creato. Verbum creatum est factum per Verbum increatum. Nam quid est aliud tota creatura quam verbum Dei a Deo prolatum, seu productum foras. Verbum autem increatum est divina cogitatio, iussio interna, manens in Deo, et idem cum Deo, et tamen distincta Persona. Sic Deus se nobis revelat, quod sit Dictor, habens apud se Verbum increatum, per quod mundum et omnia creavit facilimo opere, dicendo scilicet, ut non plus negotii Deo sit in creatione quam nobis in appellatione.“

⁵³ Ebraico modo: WA 40 II, 229,11; vgl. 231, 25-27; 231, 3-5.

⁵⁴ WA 3 (Dictata super Psalterium, 1513-1515) 280,10 - 281,7; vgl. Raeder (vn. 12), 109; Beutel (vn. 42) 99-102 [lees „dilecto“ in voetnoot 381]; vgl. de Glossa 369, 30-35; vgl. ook WA 9, [1-2. 2-159] (Randbemerkungen Luthers, 1510/ 11) 67, 30v: „Dicere est verbo / verbum facere. Sic `dabar` in Hebraeo significat rem et verbum.“ - WA 14, [92-96. 97-488] (Predigten über das erste Buch Mose, 1523/24) 306, 9-11. 29: „Sicut supra ‘Crescite et multiplicamini’ non sunt verba, sed das wesen selbst. Ipse dixit et facta sunt, loqui et facere idem est deo.“ „Non verba sunt, sed facta, quae deus loquitur.“

⁵⁵ WA 42 (Vorlesungen über 1. Mose, Kapitel 1, 9, 10, 11, 1535-1545) 27, 2v: „Fiat herba.’ Hoc ponit contra terram rudem et informem et ornat eam iam bestiis omnibus et gramine, Merck

medium waardoor God met ons spreekt (*locutiones Dei*⁵⁶).⁵⁷ De theologie zou dus de taak hebben om God te leren verstaan als Degene die in zijn werken tot ons spreekt.

Nu is nog op te merken dat Luther hier ook spreekt van God in de zin dat Hij zelf ook „gezegd“ wordt: „*Et Dictus est*“. God drukt zich uit in het Woord, en dat is volgens de proloog van het Evangelie van Johannes Jezus Christus. Uit de combinatie van Johannes 1 met Genesis 1 heeft Luther de zekerheid verkregen dat het goddelijk Woord dat volgens het getuigenis van Johannes de Evangelist Jezus Christus is, consubstantieel (één in wezen) met God de Schepper is of trinitarisch verbonden is met God de Vader en God de Heilige Geest.⁵⁸ Dit inzicht was voor Luther m.i. daarom zo belangrijk omdat hij pas zo vast en volledig erop kon vertrouwen dat hij in de ontmoeting met Jezus Christus tot een totale ontmoeting met God zelf zou komen, zonder voorbehoud. Dus, dat Jezus Christus Gods Woord is, de expositie van Gods hart, en dat Hij daarom onverkort uitspreekt wat God voor ons is.⁵⁹

Dat is de reden waarom men bij de interpretatie van de Heilige Schriften, voor Luther dus de Hebreeuwse Bijbel, de hele context met het getuigenis van Jezus Christus niet uit het oog mag verliezen. Dat betekent op zichzelf nog geen „christologische“ interpretatie van het Oude Testament, wel echter dat het Oude Testament alleen in zakelijk verband (*cognitio historiarum sacrarum*) met het woord van God zelf, dus met Jezus Christus, Zijn leven en leer, zoals het Nieuwe Testament dat aangeeft, begrepen moet worden. Hij is het authentieke Woord van God.

Het gaat niet om willekeurig Christus in alle teksten te ontdekken, alsof God niets anders te zeggen zou hebben. Maar het gaat erom Gods Woord, zoals het in de Schrift staat, door het Spreken van God (*viva vox*), zoals het ons in Jezus Christus

---

⁵⁶ hie, wie unser herr got pflugt, Nempe er sagt nur ein wort, Hat ein grossen pflug, der heist DIXIT. So gehts und wechst alles.“; vgl. 27, 31 - 28, 10.
WA 3, 280, 10 - 281, 7. - Anders als Beutel (vn.42), 101v, die voor zijn interpretatie de tekst „verbeteren“ moet (zie voetnoot 392), zou ik willen interpreteren: De woord-schepselen van God zijn uitspraken (*locutiones*) van God, die door de mensen niet langer verstaan en begrepen worden. Ze zijn daarom alleen tekenen van God (en zijn wijsheid) volgens Romeinen 1: 20. Daarom mogen wij ons hart niet ophangen aan dingen die slechts tekenen van God zelf zijn. Vgl. Oswald Bayer: Schöpfung als Anrede. Zu einer Hermeneutik der Schöpfung. Tübingen (1986)²1990.

⁵⁷ WA 40 II, 230,8-10; 231,7-233,2: God spreekt in de natuur en in de geschiedenis (in toorn en goedertierenheid).

⁵⁸ Beutel (vn. 42).

⁵⁹ Op die manier moeten wij het bekende woord van Luther begrijpen: „Was Christum treibet“: WA.DB 7, [384-387] (Vorrhede auff die Episteln Sanct Jacobi und vnnd Judas, 1522) 384, 25-32.

tegemoet treedt, te begrijpen. Slechts zo kan de Schrift ons een betrouwbare Woord van God zeggen, ja het Woord en Spreken van God worden.

Dus als we naar God luisteren, zoals hij door Christus („*Deus dixit Et Dictus est.*”) tot ons nu spreekt, dan is aan deze conclusie van Paulus voldaan, immers nog meer: *omnes infra nos!*

—

3. Gods Woord - Gods spreken als Gods tegenwoordigheid

De sprekende God, God die in het levend Woord (Christus) tegenwoordig is als handelend onderwerp tegenover ons is dus voor Luther het theologische thema.

Spreken is meer dan onderrichten of informeren. Spreken is toespreken, je tot iemand wenden, aanspreken. Vier aspecten moeten hier benadrukt worden:

(a) Spreken gaat uit van de aanwezigheid van de gesprekspartners, ja spreken vormt de gemeenschap⁶⁰ van gesprekspartners. Deze manier van tegenwoordige communicatie gebeurt niet op afstand als de historische, maar is actueel en gebeurt alleen wanneer er twee of meer personen aanwezig zijn.

(b) Deze communicatie is niet de mededeling van een doctrine, maar een „aanspreken” of „toespreken“. Ze is uiteindelijk en vooral de mededeling van de eigen persoon, die aan de andere zijn aanwezigheid geeft. (Iedereen weet dat voor een zieke of stervende de aanwezigheid van een mens meer troost betekent dan wanneer men een brief met nog zo troostende woorden stuurt.). Voor Luther is God essentieel aanwezig in Zijn Woord. Dat wil niet zeggen dat het Woord iets essentieels over God zegt, maar dat Gods spreken zijn (hele) aanwezigheid met zich mee brengt. God is uiteraard alomtegenwoordig, ook in de schepping. Maar echt waarneembaar en voor ons persoonlijk is God volgens Luthers opvatting alleen in het Woord aanwezig.

Blijkbaar weet Luther dat belangrijker dan heel de leer over God, de aanwezigheid van God is hoe we deze alleen kunnen ervaren in zijn toespraak in het Woord (en de

---

⁶⁰ Vgl. voor de betekenis van de communicatieve situatie Ingolf Ulrich Dalferth: *Jenseits von Mythos und Logos*, Freiburg i.B. 1993, 247-295 (*Quaestiones Disputatae*, 142).

sacramenten).⁶¹ Het is duidelijk dat voor dit luisteren naar de sprekende God een voortdurende omgang met de Bijbel noodzakelijk is. Hier kan men immers geen leer definitief vaststellen, maar de aanwezigheid van God moet steeds opnieuw weer tegen alle verleidingen in worden gezocht. Ja, de Bijbelse woorden worden graag gezocht, omdat je alleen in deze ontmoeting⁶² vertrouwen in God kunt vinden.

(c) Dat God ons in Zijn woord tegemoet komt, hoeft men tegen de gebruikelijke manier van spreken van „louter woorden“ niet als gebrekkig te beschouwen. Zelfs als God ons „zichtbaar“ zou willen ontmoeten, zou Hij op die manier ook niet meer „empirisch“ zijn. Hij zou ook dan schuilgaan achter de gestalten van de wereld, omdat we zijn gezicht evenmin als zijn stem, wanneer die niet gehoord wordt via menselijke woorden, zouden kunnen verdragen.

Dat God ons in Zijn woord tegemoet komt, moet eerder worden opgevat als een speciale winst. Want wij zelf begrijpen ons en onze ervaringen eigenlijk alleen door woorden, doordat wij alles, wat ons tegenkomt, wat we innerlijk waarnemen met ons lichaam of uiterlijk met onze zintuigen, op ons betrekken, reflecteren en op die manier onze identiteit met de taal vormgeven. Als God ons tegemoet komt in Zijn Woord, dan ontmoet hij ons direct op dit niveau van onze zelfreflectie, waar we onszelf begrijpen.

In overeenstemming daarmee beschrijft Luther in zijn boek over de *Vrijheid van een Christenmens* (1520) het effect van het Woord van God als volgt:

„10. Omdat nu deze beloften van God heilige woorden zijn en ware, rechtvaardige, vrije, vredige en die Hij gevuld heeft met een universele goedheid, gebeurt het dat de ziel, die ze met een sterk geloof aanneemt, zozeer er mee verenigd wordt, ja zelfs er geheel en al door verzwolgen wordt, dat zij niet alleen deel verkrijgt aan, maar zelfs verzadigd wordt met en geestelijk dronken gemaakt door de grote kracht ervan. Want

---

⁶¹ Vgl. WA 16 (Predigten über das 2. Buch Mose, 1524-1527) 491, 5-7: „Si verbum adest, adest et deus ipse. Si deus ipse vel voluntas eius adest, adest et tota divinitas.“ - WA 43 (Genesisvorlesung, 1535-1545) 32, 20: „Si enim Dei verbum est, quo modo non praesens esset ipse Deus?“

⁶² Als God niet spreekt: WA 3 (Dictata super Psalterium, 1513-1515) 153, 20-24 (Ps 27 [28], 1): „‘Silet’ deus, quando non respondet verbo suo. Primo Quia per verbum suum omnia facit. Ergo silere est non facere, non adiuvere. Secundo Quando non consolatur intus, ubi vere loquitur verbo suo invisibili, ut audiam quid loquatur in me &c. ‘Vocavi et non respondit mihi.’ [Hohel. 5, 6.] Tercio Metaphora est, quia qui non iuvat et non exaudit, licet audiat, silet tam verbo quam opere.“ Vgl. WA 43 (Genesisvorlesung, 1538/42) 404, 29-31: „Haec est doctrina fidei, spei consolationis et charitatis ergo Deum et homines. Non est alia differentia, nisi quod hic in Ecclesia est vocans Deus, illic in mundo et apud impios silet Deus.“

als het Christus aanraken genezing bracht, hoeveel te meer zal dan niet deze allereerste geestelijke aanraking, ja, een indrinken van het Woord alles wat des Woords is aan de ziel mededelen? Op deze wijze dus wordt de ziel door het geloof alléén, zonder de werken, uit het Woord Gods gerechtvaardigd, geheiligd, van leugen gezuiverd, tot vrede gebracht, bevrijd en met alle goed vervuld en waarlijk tot een „dochter van God“ gemaakt, gelijk Johannes, 1: 12, zegt: „Hij heeft macht gegeven kinderen Gods te worden hun die in zijn Naam geloven“.

Hieruit is gemakkelijk te verstaan hoe het komt dat het geloof zó veel vermag en waarom geen enkel goed werk noch alle goede werken tezamen aan het geloof gelijk te stellen zouden zijn; immers geen enkel goed werk hecht zich zo aan het Woord noch ook kan zó in onze ziel leven; immers alléén het geloof en het Woord heersen in haar. Zó als het Woord is, zó wordt ook de ziel door het Woord, gelijk het ijzer even gloeiend rood wordt als het vuur door de vereniging met het vuur. Hierdoor wordt het duidelijk dat een christen aan zijn geloof genoeg heeft tot alle dingen en de werken hem niet nodig zijn om gerechtvaardigd te worden“.⁶³

Als ik luister naar het Woord van God als het Woord van de sprekende God (niet als een woord over God of namens God), dan komt deze verbinding van mijn woord-ziel met het Woord van God tot stand.

(d) Terwijl de Schriften van het Oude Testament voor Luther het geschreven Woord van God zijn, is het evangelie, waarvan getuigenis wordt afgelegd in het Nieuwe Testament, in de eerste plaats een mondelinge preek. Want Christus en de apostelen hebben (bijna) geen geschriften achtergelaten, maar zij hebben gepredikt.⁶⁴ Het levende woord (*viva vox*) brengt niet alleen de bijzondere vorm van een actuele communicatie tot stand, maar maakt het ook mogelijk om retorisch op de concrete situatie van de gesprekspartner, zijn vragen, zijn humeur, zijn begripsvermogen in te gaan en is in zoverre dus ook effectiever dan niet veranderbare schriften of een geschreven brief.⁶⁵ Voor de kerk is daarom het

---

⁶³ WA 7, [12-19. 20-38] (Von der Freiheit eines Christenmenschen, 1520) 24, 22-37; Nederlands: Dr. Maarten Luther: De Vrijheid van een Christen, Kampen 1989, 142 (Luthers werken, 1).

⁶⁴ WA 5 (Operationes in Psalmos, 1519-1521) 537, 11v; voor meer vindplaatsen zie Beutel (vn. 42), 238-243.

⁶⁵ Vgl. WA 40 I (In epistolam S. Pauli ad Galatas Commentarius, [1531] 1535) 651, 20 - 652, 20 (Gal 4: 20): „Vellem autem esse apud vos nunc et mutare vocem meam. Istaе sunt merae sollicitudines Apostolicae. Vulgo dicitur Epistolam esse mortuum nuntium, quia non plus potest dare, quam habet. Et nulla Epistola tum accurate scripta est, in qua non desideretur aliquid. Variae enim sunt circumstantiae, et momenta temporum, locorum, personarum, morum et

spreken en het luisteren noodzakelijk, niet het schrijven en lezen.⁶⁶ De kerk heeft meer predikanten nodig dan theologische schrijvers.

Op deze „technische“ variabiliteit maakt Luther ook elders attent: Het mondelinge woord (*viva vox*) heeft vele facetten (onderwijs, vermaning, verdediging, weerlegging van dwalingen). Bovenal dringt het anders als iets dat geschreven is het hart binnen. (Als iets dat geschreven is dat doet, dan wordt het als het ware een mondeling uitgesproken woord, want het maakt me helemaal tot een luisteraar.) Het mondelinge woord kan duidelijker in alle richtingen zijn, het geschreven woord brengt gemakkelijk misverstanden of zelfs misvattingen (*calumnias*) met zich mee. God zendt geen notarissen, maar engelen en apostelen.⁶⁷

---

affectuum varia sunt, quae Epistola nulla potest exprimere. Ideoque varie afficit lectorem, iam contristat, iam exhilarat, prout lector affectus est. Viva autem vox, si quid asperius aut intempestivius dictum est, potest illud interpretari, mitigare et corrigere. Itaque optat Paulus se potius praesentem esse, ut vocem suam temperare et mutare posset, prout videret circumstantias affectuum hoc requirere, Ut, si videret quosdam nimium perturbatos, sic moderaretur sermonem, ne nimis contristaret eos, Si econtra elatos, saevius obiurgaret, ne nimium securi et tandem contemptores fierent. - Quare inops consilii est, quomodo absens cum absentibus per literas agat, Quasi dicat: Si Epistola est paulo asperior, timeo, ne ea quosdam ex vobis plus offendant, quam emendet; si lenior, nihil efficiet apud quosdam | duos et insensatos, quia literae et syllabae mortuae hoc tantum dant quod habent. Contra viva vox in comparatione ad Epistolam Regina est, quia potest demere et addere et sese vertere in omnes figuras et qualitates affectuum, temporum, locorum et personarum. Summa, velim libenter vos per literas convertere, hoc est, a lege ad fidem Christi revocare, sed metuo me literis mortuis hoc non effecturum. Si autem coram adessem, possem mutare vocem, duos obiurgare, infirmis blandiri, pro occasione omnium circumstantiarum.“

⁶⁶ WA 5 (Operationes in Psalmos, 1519-1521) 537, 10-25: „Alterum mysterium est, in Ecclesia non satis esse libros scribi et legi, sed necessarium esse dici et audiri. Ideo enim Christus nihil scripsit, sed omnia dixit, Apostoli pauca scripserunt, sed plurima dixerunt. Ita cum posset ps. 18. [Ps 19: 5] dicere: In omnem terram exivit liber eorum, potius dixit 'Exivit sonus eorum', idest viva vox, 'Et in fines orbis terrae' non scriptura, sed 'verba eorum'. Item [Ps 19: 4] 'Non sunt loquela neque sermones, quorum non audiantur voces eorum'. Nota 'audiantur voces eorum', non ait: legantur libri eorum. Novi enim testamenti ministerium non in lapideis et mortuis [2. Kor 3: 7] tabulis est deformatum, sed in vivae vocis sonum positum. Inde et alibi [Ps 60: 8] dicit 'deus locutus est in sancto suo'. Nunc enim loquitur in Ecclesia qui olim scripsit in synagoga, per scripturas sanctas promisit Euangelium, Ro. 1.[Röm 1: 1v], Sed per verbum vivum perficit et implet Euangelium. Unde magis conandum, ut multi sint concionatores quam boni scriptores in Ecclesia. Quo sensu et Paulus ad Galatas [Gal 4: 20] scribit 'Vellem modo praesens esse apud vos, ut mutarem vocem meam', quod multa possint et efficacius voce tractari, quae scriptis non possunt.“

⁶⁷ WA 13 (Praelectiones in prophetas minores, 1524 –26) 686, 9-22: „Lectio non proficit tantum, quantum auditio. Viva vox docet, hortatur, defendit, resistit spiritui erroris. Et satan nihil moratur verbum dei scriptum, ad eloquium verbi vero fugit. Hoc enim penetrat corda et reducit errantes. Paulus ad Galat. 4. inquit: vellem esse apud vos modo, mutarem vocem etc. Viva vox et tutela legis et scientiae est, erudit ignaros, corrigit errantes, damnat depravantes. scripta magis calumnias pariunt. Scientiam i. e. rectam descriptionem et cognitionem rerum, prudentiam. Labia ergo sacerdotis sunt instrumenta aliis ad salutem et custodiunt scientiam non in suo corde sed in corde eorum, quos docent et qui sunt perfecti, hi requirent et petent legem ac voluntatem dei ab illis, quia deus misit sacerdotem talem non ut tabellionem sed ut angelum et apostolum, qui verbis expediat negotium domini. Os ergo et labia huiusmodi sunt organa dei. Libri privatim servant legem, labia autem publice, et labia aperta non clausa servant ipsum i. e. quando praedicant.“

Het moet dan ook de taak van de predikant zijn om zijn woorden aan het spreken en de aanwezigheid van God dienstbaar te maken. Hij doet dit het best door ook „viva voce“ op de omstandigheden van de luisteraars te reageren en afhankelijk van de gelegenheid zijn toespraak en zijn stem te moduleren om de harten van zijn luisteraars te bereiken. Door zich verder niet als een interpreter met de Schrift bezig te houden, maar zijn stem aan de Bijbelse auteurs te lenen en de tekst van de Schrift door de parafraze dichterbij zijn toehoorders te brengen, dus door de parafraze die de Bijbelse woorden met nieuwe woorden en beelden omkleedt. Omgekeerd wordt ons (*nos / nobis!*) de Bijbel tot Gods toespraak, zodra wij onszelf laten aanspreken en beseffen dat, hier en nu, wij en alleen wij bedoeld zijn omdat wij aangesproken zijn.

Onze ontmoeting met God vindt zo alleen in het woord plaats, maar ook volledig in het woord. Het bereikt ons door woorden van mensen. Omdat God in het Woord de Schepper van alle dingen is, in het Woord zijn hart aan ons openbaart en in het levende Woord tot ons spreekt, daarom kan Luther zeggen:

„God de Vader is in de goddelijken [schriften] de grammatica, want Hij geeft de woorden [en dingen]. De Zoon is de dialectica, Hij doet de orde aan de dingen zien. De Heilige Geest is de retorica. Hij *bleset und treibt* [blaast en drijft aan] door [ons] levend te maken.”⁶⁸

4. Conclusies

In de dorpsvereniging van mijn woonplaats leiden bevindingen steeds tot acties, plannen tot een actielijst. Ik zou ook vanuit mijn bevindingen over Luthers theologie enkele kunnen optellen:

1) Als we het eens zijn met Luther dat men een taal, haar grammatica en haar linguïstische uitdrukking eigenlijk pas begrijpt, wanneer men de taal kan spreken, dan zouden wij de klassieke talen (Grieks, Hebreeuws, Latijn) niet verder moeten leren als logisch te reconstrueren, dode talen maar als mondeling te leren talen. De talen op zich zelf zijn niet dood, maar wij beschouwen ze als dood omdat we ze niet willen spreken.

---

⁶⁸ WA 48, 463, 14v: „Pater in divinis est grammatica, dat enim voces. Filius est dialectica, dat dispositionem rerum. Spiritus Sanctus rhetorica, bleset vnd treibt vivificando.“ (Let op de overstap van het Latijn naar het Duits: viva vox!)

2) De kerncompetentie van een pastor is het grammaticaal precieze lezen (zowel met het oog op de preek als met het oog op de pastorale zorg). Dit moet steeds opnieuw worden beoefend. Als docent is het voor mij - bijna als voor Luther - altijd een raadsel hoe mijn studenten gewoonweg niet zien wat er in de tekst staat, hoewel ze dezelfde tekst voor zich hebben als ik. Lezen kan men niet leren door zelfstudie, maar alleen in de onderlinge uitwisseling. Lezen leert men alleen met teksten die niet onze eigen taal spreken, maar met teksten die aanvankelijk vreemd voor ons zijn. Daarin ligt een belangrijke taak voor de historische theologie. Op een vergelijkbare manier zouden wij op de school (en in de kerk) moeten leren te kijken, kunstwerken intens en ook exact te beschouwen, en leren goed en verstandig naar muziek te luisteren.

3) Als de taal het medium is waarmee we onszelf begrijpen, moet het de maatschappij wat waard zijn, om de taalvaardigheid te bevorderen, vooral in tijden van digitale netwerken die ons beïnvloeden, en in tijden van smartphones die van ons constant vragen om beelden te delen en teksten in ons op te nemen, maar niets bijdragen tot de eigen actieve taalvaardigheid en het eigene denken. Slechts zo kunnen we een burgerlijke en democratische samenleving waarborgen.

En ook voor de predikant zijn taalvaardigheid en welsprekenheid van groot belang. Wij zouden hem of haar de tijd moeten gunnen om zich met de kunsten, met literatuur, schilderkunst en muziek bezig te houden, opdat hij of zij met nieuwe beelden, en nieuwe woorden, met verrassende dwarsverbindingen God een stem kan geven. En wij zouden hen de tijd moeten gunnen om een preek zo voor te bereiden dat het Woord van God glans mag krijgen in de woorden van mensen.

4) De theologie mag niet haar aandacht (slechts) besteden aan de cultische-liturgische praktijk van de leden van een religieuze gemeenschap, maar vooral ook daaraan, wat de godsdienst concreet bijdraagt aan de vorming van de persoon en de cultuur; wat dus de woorden, die gepredikt worden, bewerken of moeten bewerken. Want praktijken of rituelen houden ook betekenis in en deze zouden ook in het kader van cultuurkritiek geëvalueerd moeten worden.

5) Als we als predikanten met onze woorden dienstbaar moeten zijn aan het Woord van God, dan zou alle aandacht op dit proces moeten worden gericht. We zouden niet alleen onze preken kritisch moeten onderzoeken of wij Christus verkondigen,

maar we zouden teksten retorisch zo moeten formuleren, dat de luisteraars erdoor aangetrokken worden en opgaan in het Woord van God.

6) We zouden moeten leren mensen goed te „raken“. Het is een gebrek in de theologische opleiding, dat de (klassieke) retoriek niet langer wordt geleerd, die ons zou kunnen leren, mensen op een goede en verstandige manier emotioneel of existentieel te bereiken. Een preek die mij niet in het diepst van mijn hart raakt, kan niet het Woord van God verwoorden. Want, als God spreekt, zal Hij ons raken. De trotse mens zal weliswaar niet geraakt worden door het evangelie, omdat hij denkt dat hij inderdaad al heeft wat God hem aanbiedt; maar hij zal wellicht geraakt tot ware zelfkennis gebracht kunnen worden door de juiste prediking van de wet. Ook deze soort van preek zou moeten gehoorzamen aan de theologische grammatica, die alleen naar ten volle wordt nageleefd door de uiteindelijke prediking van het evangelie.

Ik heb gezegd.⁶⁹

---

⁶⁹ Verdere literatuur: Gerhard Ebeling: Einführung in die theologische Sprachlehre, Tübingen 1971, 150-218. - Wolfgang Maaser: Luthers Wort- und Naturverständnis. Habilitationsschrift Bonn 1995; vooral: Joachim Ringleben: Gott im Wort. Luthers Theologie von der Sprache her, Tübingen 2010 (HUTh, 57).